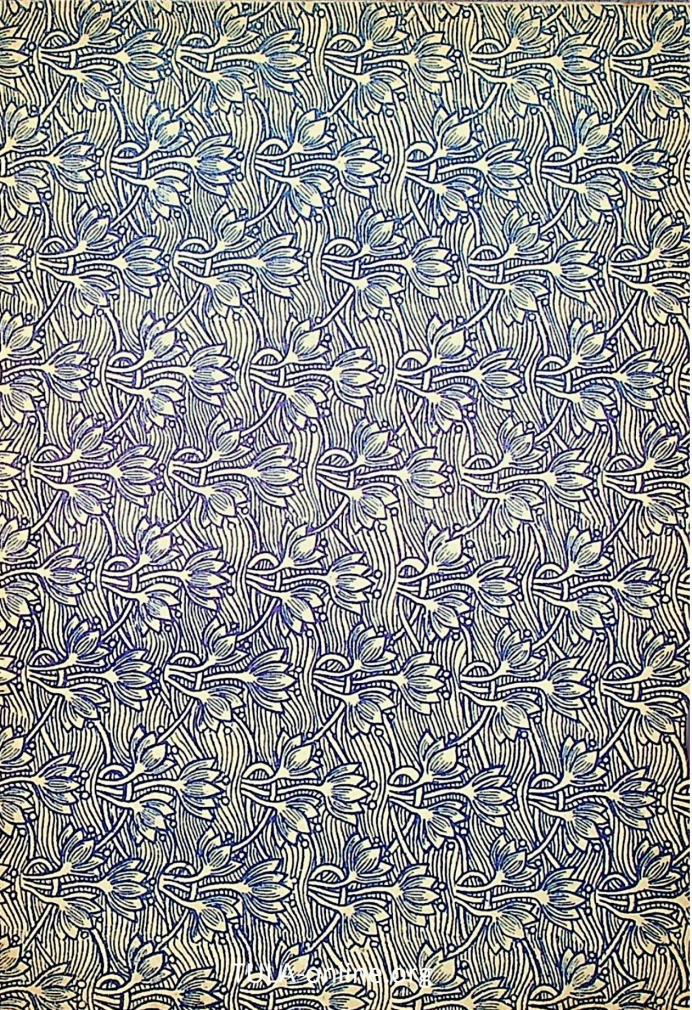

Романа Геник-
Березовського

МИКОЛА МАТІЇВ-МЕЛЬНИК

На чорній дорозі

TULA-online.org

**МИКОЛА МАТІЇВ-МЕЛЬНИК
НА ЧОРНІЙ ДОРОЗІ.**

З друкарні А. Салевича і С-ки в Тернополі, вул. Міцкевича 9.

МИКОЛА МАТІЇВ-МЕЛЬНИК

На чорній дорозі
(ОПОВІДАННЯ)

Л Ъ В І В 1 9 3 0.

ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА“

МОЇЙ ДРУЖИНІ
МАРІЇ

присвячую —

·АВТОР.

Maria Maria C. Mennel

На чорній дорозі.

У хаті ще було темно. В кутах підносили голови важкі тіні й держалися на землі не порушно. Тільки на комині під стелею сліпав гасничок і кидав руду мідь на старі повгинані стіни й на поморщені руки під клоччам куделі. Крутилося веретено. Час від часу звогчував язик космату мичку, яку скоро хватали пучки й сотали в тонку згрібну нитку.

Нікого більше. Лишили саму, як на вигоні... Вітер бе снігом по шибках, цокає молотком по даху мороз. Шелестить скучно в загаті сухе шумелиння.

Студено. Кінці пальців -- якби їх вистругав з буряка. Вона їх уже зовсім не чує. Нитка пересувається по них, як по трибах машини. Сустави закаменіли. Здається, що там немає ні краплинки теплої крові. Лише думки у старій голові — усе червоним колесом, усе гарячі, мов залізо в горнилі.

Немає чим запалити в печі, а сніг лежить у десять білих ліжників і — як їй дошукатися того ріща!...

Тетяна зітхнула, поклала руки на коліна. Веретено перестало крутитись, нитка порвалася за думками.

Старого немає... вже другий рік. Як у воду!... Пішов від хати з возом, новісіньким. Пара коників... Гай, гай... а четверта зима минає, як Іванко пішов воювати... Одна дитина, як мізинний палець.

— Де ти, моя дитино, обертаєшся... Які твої гаразди таланні?...

Сперла голову на долоні й пустила думки рікою. До вікон кланявся день.

— Хіба не соромно тобі, стара, під куделею спати, га?... Оце, але!... Дорікала сама собі, що ледаціє. Але то все так, коли чоловіка опускає гаразд і сила.

Злізла з печі й поклала на лаву черевате, мов гладун, веретено, накинула на себе кожушину і вхопила коновки. Посувалася у глибокому снігу — слаба, як муха.

Але коли доходила до воріт, із її грудей вирвався крик. Вона не знала, чи бігти, чи стояти. На конях того війська, як трави тай листу... Старий Яким, що на Пруса йшов, сказав їй, що це найкраще військо, що це „гусари“.

— Ой, Боже, гусари кажите? — питала в сусіда здивовано.

— Та вже я відай знаю, не буду з бабами доправдовуватися. Як кажу, що гусари — то гусари!

Коні форкали шпарко, гордо несли стрижені шиї тай кидали злід копит збиті кулі снігу.

— Гай, гай! — промимрив Яким сам до себе тай оперся на ворота. Не думав скоро вертати до хати.

По шляху сунули довгі валки обозів. Залізні обручі коліс краяли ожеледу й рипіли, як похрип-

лі дяки. Прогуркотіла закопчена польова кухня. З кітлів вибігала пара грубими кучерями й никла. Із бляшаної трубки плив молодим струмочком дим і тікав безжурно за вітром.

Десь із другого кінця долітав гамір, повний життя й сили.

Понад фестонами з інею задрожав у повітрі голос трубки. Відбивався відгомоном від гори до гори і сховзав по білих узбіччях у провалля.

Тетяна кинула коновки у сніг і побігла.

— Може... може...

В серці бахнула полумінь. У голові закрутилось і зпід золотих іскор вилетіла велика червона горґінія й замерехтіла далеко перед слабими очами.

— Синку мій, один разочок, ще один маленький разочок тебе побачити!.. І знову летіла, як блискавка.

Ось, уже той місток... Кілько разів переходив він по ньому... Гей, скорше!.. Скорше...

Але обози загатили дорогу. Вона виминає, совпає в заметах — сніг у діряві чоботи... Та це нічо, їй уже гаряче, вже зовсім не чує холоду, сиплеться в ноги жар. Серце щемить від сподівання... Коби лише його побачити!...

— Ой, їдуть, їдуть! — лепетала сухими губами, як осінні вербове листя. Лише коби знати, де він, чи напереді, межи старшими, чи позаду лишився... Вона зараз буде знати, зараз розпитає про свого Івана. Якже-ж, вони всі там — як свої, найдуть його тай скажуть, що мама вже давно з хати вибігла тай зорить... сина шукає межи гусарами...

І їй причувається вже його голос... Таке не-сказано солодке слово: Ма-мо! Як цілувала би тоді його, свого одинака-сокола, як провадила би його до тої хати, в якій тепер вона сидить, наче сова в дуплі. Зараз прибрала би, як у дзеркалі, зараз палахкотів би в челюсти веселий вогник. А тепло її серця вигрівало би крацу квітку як та, що її весна приносить.

Вона не чує себе... вона міниться, як перлина в сонці. Думки забрали в неї розум... Ціла змінилася в одно велике серце, в якому горить образ її дитини... Її здається, що інакше й не може бути. Чого-ж би гнівався — а коли їх стільки їде, то чому-ж його бракувало би між ними?.. Та-ж усі знають, що він із цих гір тай із цього села.

І вона біжить ще скорше. Така легенька, як та дівчинка, що перший раз на танець вийшла. З вітром полетіла би і — її вже так добре з тими думками. Коби лише надїхав зараз, щоби не довго її ждати. Як тяжко тепер ждати! Лекше ждала тих чотири літа, ніж тепер. Світ відродився би, якби його побачила. Не було би тої жалоби, ні тривоги...

Її здається, що зараз у котромусь ряді він виплине зміж усіх на коні, як сонце красний, пізнає — тай мамі з коника поклониться, гусаричок її срібний... Його голосний сміх постелиться її під ноги, як солодке липове квіття...

Тепер уже дивилася, очі видивляла, щоби не проминути котрого ряду. А в очах щось мерехтіло, затиралося, мов сонні привиди. Лице за лицем, шаблі... рушниці на плечах і кінські голови в ре-

мінню й залізі. Все пливе, як море, перед її очима... все далі... далі... далі...

— Дітоньки, соколи срібні!.. Їдете від нас — та щаслива вам дорога, та най вас московська куля минає!.. лишень скажіть, котрий із вас мій...

Тай ступала за ними, як по кременню — тай питалася: де її Іван, бо вже четвертий рік, як він від хати відбився, то вже най би хоч на годинку повернувся тай словом золотим кинув на чорний стіл.

— Скажіть, скажіть, де мій Іван! — просила словами-молитвами.

Легко ступали коні, тонкі ноги, як по струнах. Блискучі стремена... А на сідлах із оріха колисалися хлопці, як гай... гляділи кудись перед себе задумчиво, попід шнури телеграфу, то шукали чогось далеким зором у тих дрімучих борах, що побілені зливалися з хмарами на небі. Глухо дудніла земля під копитами. Дехто пробував загрітися на студеному сідлі, дехто кидав на дорогу безжурним сміхом...

Але її ніхто не чув...

Муй конічку врани,
Од крале мі дани,
Уж мі не понесеш —
Бо йсем порубани...

...Уж мі не понесеш...

— — — — —

Пісня летіла понад її голову, падала на білі корони і стрясала з них кришталевий пил. Над шляхом розпиналися чорні крила і щезали під фоєю смерік.

Тетяна вже не питала. Її серце корчилось, як ряст під морозом. Видивляла свої очі до решти і стояла у снігу, як верба придорожня... Кожного обнімала тим зором, що свою найдорожчу дитину — але Іванка не діждалася...

Проїжджали вже останні. Тоді вона підбігла до одного, ухопила коня за реміння і припала лицем до стремени...

— Де мій Іван, мій гусарик?.. Слова мішалися з кровю і стрягнули в горлі.

Чиясь рука легко відклонила її голову від студеного заліза...

— Не розумі... ніхт ферштеген, бабка!.. ніхт ферштеген...

У лісах гинула пісня. Злітали пилинки снігу і вітер завівав Тетяні дорогу до хати.

Пустила свій зір за ними...

Глухла, пустила дорога. Чорною смугою болю летіла від її серця у безкрай світ.

— Так десь і він — на такій чорній дорозі... мій сокіл... мій гусаричок...

Вітер підняв над головою білий рянтух, закрутив і розсипав його в пил.

Острими шпильками болю метав у мамине лице, в очі і в серце.

К о р о п.

Того понурого дня було в келії душно, нестерпно. На чотирокутному подвір'ї, що було окружене високим муром, було чути брязкіт крісових затворів і глухі оклики. Вечером увійшов я туди з якоюсь дивною тривогою, що лучилася зі стыдом і несмаком. Я йшов, наче би хто ловив мене за вкрадену якусь річ у часі гостини; я йшов, як злодій... Але я не крав нічого — я був політичний.

Я ще ніколи не сидів у тюрмі, на мині ще не присихала їдка обида людей, мов струп поганий. Часто глядів я бувало на ніжні крильця метелика, як вони грали вогнистими барвами на сонці. Тоді я думав: вистарчило би пустому хлопчині махнути прутиком і з усієї краси крилець була би тільки пушечка безбарвного пилу. Або ще й так я думав: цвітка й її усміх. Чи-ж вона може знати, що таке ворог?... А все-ж таки людська рука зірве її, зімне, а може скаже її побути кілька годин у фляконі — опісля викине під ноги. Такою чистою цвіткою була колись моя душа, моя молода душа, що усміхалася без призириства до всіх людей, до світа... Тепер почув я на собі дотик лиликів, щурів і гадюк... пелюстки моєї щирости стали опадати, а люде толочили їх, місили в поросі й болоті. З ду-

ші виставала тільки гостра сталь, очі стали видіти крізь полотно й мур.. Я попав на дно, з якого треба було видістатися і здобути собі повітря й сонце — або згинутися. Десь далеко за східним фронтом ждали на мене мої старі батьки...

Глухо прогули наші кроки по темному проваллі. Слизьке світло ліхтарок блимало з кутів, як із чорних, непевних нетрів. Я минав його, мов ті глумливі очі слідчого і йшов за кремезним присадкуватим капралем до одних дверей, що ждали на мене з невідкличним: *Lasciate ...!*

Ми здержалися входу і я вчув слово: *hier!*

Над дверми кривилося зизом щось наче кабалістична цифра: 7. До мого серця збіглася кров і я почув легкий заворот голови. Капраль сіпнув ланцюхом, що переїдав мої сугави. Кільця розв'язалися і я випрямив руки.

— Марррш!

Товстий жмут тюремних ключів упав мені на голову. Я заточився, мов п'яний од гашишу і впав на купу потертої соломи.

— Коропат, Коропат, каналія: зломи голову!

— *Bestie, welscher Hund!*...

Капраль Коропат плюнуv найблищому в лице і скоро скочив за поріг. За криками гримнули двері, заскреготіли замки і — моя воля вмерла. Тоді так хотілося мені плакати за сонцем, як плаче дитина за лицем матери, коли на нього покладуть віко домовини. Мені здавалося, що це останній мій трабант по весіллі весни. Крізь утому долітала до мене чужа бесіда. Хтось поволик мене в кут і я замотав у шинелю голову, щоби забути про місце й час.

Тоді приснилося мені зелене поле серед верховин і ще хтось другий — добрий. То було лице моєї мами, а може любки. Ні: одне і друге... Вона йшла зі мною гірською стежкою, потім ми вийшли на поле. Червень заплітав стрічки в її волоссю, а заходяче сонце обковувало ясним золотом її головку. Лагідна синява берилію огортала над нами небо. Я хотів їй щось сказати, але вона, мов легка Дівонна, відходила кудись від мене зеленими рунами шовкових трав...

— Ой! О-о-ой!

Хтось ударив мене твердим, мов камінь, кулаком по голові. За першим ударом — другий. Я крикнув. Розмотав голову з шинелі і вхопив себе за лице. Запекло в носі. Липка, солоня юха... Я виплював одного зуба.

Коло мене качався, скреготав зубами, як жорнами й сопів епілептик.

Крик. Загарчав ключ. Убіг Коропат.

— Was ist zum Teufel. Знову той сімулянт, той Грігорі? Я йому покажу комедію!

— Auf, Mistvieh! Не вдавай дурного, Herr Politiker, то тобі ніяк не допоможе!

— Lausubub! Trottel! Чув?! Auf! я тобі кажу. Капраль з усієї сили копнув його носом обцвяханого черевика.

— Auf sakram...!

І знову той поганий брязкіт ключів. Що він мені нагадував?... Я не міг знайти відповідного слова для його очеркнення. Це було щось таке, що невідклично лучилося з тюрмою й її духом. Мені вчувалося скрипіння залізних ретязів у серед-

новічних склепіннях і свист сталевих павуків, що в підземеллі ломили жертвам кости.

Так... Ще вчора проходив я безжурно поміж гривами ячменю, що під вітром хвилювали ланами. Ще вчора сміявся й був пустий і веселий, наче вітер, що сваволить по межах. Ще вчора я був паном мого неба й землі... і тішився... тішився. Досі я читав лише паперову книжку — а не знав ані одної правди з книги життя... Мені було так добре з вірою малої, пещеної дитини! Історія воєн, облога міст, свист ратищ, огні, тортури — ця записана (так твердо!) таблиця минулого була для мене казкою. Автодафе... страшний гомін цього слова, що колись переймав дрожку, був для мене смішним криком папуги... Тоді я так думав...

На готицькій вежі вдарила друга.

Дніло.

Світло лампи розпливалося.

По хідниках залунало глухе гупання ніг. Зачиналося повторювання епітетів зі щоденного словаря: від Мадонни аж до преісподні житейської. І цілий час той брязкіт ключів, відмикання й замикання колодок, замків...

Двері моєї печери знову відчинилися й на горі став такий той — Коропат. Тепер я міг йому краще придивитися. В його лиці було щось із передпотопової мясожерної креатури. Капраль Коропат... Короп звичайний... vulgaris... Я хотів пригадати собі ще з гімназії латинську назву цієї звірини — але дарма! Шкода що так недбало вчився зоології.

Це не був короп звичайний...

— Capisi, porco! Auf! — Ти ще гниєш?
 Мале, скісне чоло, якби хто його долонею
 взад посунув і воно так лишилося. Очі... таки так,
 як у коропа — на боки, зизом:

Корроп звичайний...

Чи коропа має такі зуби, як цей Коропат?
 Впрочім рудий — як шимпанс! Зуби — плескачі
 блищать до світла. Лице квадратове. Вуха великі,
 червоні. По них зараз видно, коли Коропат злий.
 Сильно крикливий і плює довкруги слиною. Руки
 довгі, мушкулісті. Широкі долоні з грубими роз-
 кряченими пальцями, як плавці в кропа. Ніс: різ-
 тисиена пічка, яку видовбують часто пастухи в об-
 суненій зарві. Під тим прикошена червона щітина.

— Не бий, не руш його, Hund, welscher Hund!
 — із кутів кричали сміливіші. Але Коропат уже зо-
 всім утратив людську подобу... Копав і плював.
 Від штовхання прочунав епілептик і застогнав, ви-
 балушивши на капраля великі сині очі.

— Нещасний Грігорі, він усе мається з тим
 псом. Цей уже попямятає свій арешт!

— Ну, ти вгадай цю скотину. Так лише со-
 бака гризе! Але диви, диви... та-ж він його заду-
 шить!

Грігорі боронився й копнув Коропата в чере-
 во. Коропат заскомлів, але кинувся на нього ще
 лютіщий і впився зубами в його рамя.

Всі збіглися, щоби їх розлучити, але в тій
 хвилі ушкварив хтось намоченим скрутлем із руш-
 ника Коропата по плечах, аж той перевернувся на
 бік. Одначе він миттю підскачів і рубнув найбли-
 щого ключами по голові. Тепер схопився Грігорі

Й заїхав нігтями по рудих веснянках. Густий перстень засотався коло Коропата й він закричав на стійкових.

— Бий, бий, вали по халяві!

Сто рук сягнуло йому до горла. Але скоро прибігли стійкові й по головах загупали приклади рушниць. Так зачинався день у „гарнізоні”.

Я — до вікна, щоби поглянути, як виглядає подвіря... В темній закутині, саме проти мого вікна — стінка. Хтось посипав перед нею втоптану землю сипким, жовтим піском. Так — до кісток, а може грубше.

— Ага, буде парада...

— Якийсь проклятий день!

...Поїде хтось на другий бік.

— Чого зганяють сюди нових?

— То не нові. Коли парада, то сюди зганяють усіх натовпом із сусідних кліток — бо з нашого вікна видно добре параду. Тобі дивно? Але ж це нічого не шкодить — то для страху політичним.

Грубий профос зі шпадою парадував по бетоні й цокав нею за кожним кроком. Короп увидав ще червоніший од стиглої паприки. Ждюхнув засупленого ригорія і блиснув зубами.

— Ано, політикер, до вікна! Може вкінці я ще й тебе начиню бобом.

— Уступися! Чуєш-ш? — зашипів Грігорі.

— Стули ящик, ти сімулянте! Ти маєш тут зогнити! Чув?! А перш усього — я тобі не „ти“! Розумно?...

Знову брязнули ключі. Грігорі затяв губи, які покусав собі немилосердно підчас наступу падач-

ки. Тепер із них пустилася кров і він обтирав її брудним кулаком.

Ізза гір сходило сонце.

Хто зрозуміє чар сходячого сонця, коли його проміння паде на залізне пруття решітки? Ні! немає нічого кращого над життя! Відчувати життя, чути, що воно в тобі... Лише не нидіти й не гнити!! А я стораз більше відчуваю його в цій тюрмі — це глуха борня туги, пориву... це бій з видимими й невидимими силами. Це та сила містерії, яку дало на волі сонце. І її не можна забути. Раз добром налите серце... Смерть героїв, які знають за що гинуть, це теж містерія сонця, це життя, що ростить грядуще. О, життя, о движіння вічне, які тайни воплотилися в ваших безмежжах і красі... О, гарне життя, що йдеш од золотих вівтарів Дажбога!... Я молюся до тебе крізь отсю решотку, що загородила передімною світ... Черпати тебе треба повними долонями з неба, землі й води. Хватайте перли, які сипле життя!... Хватайте й мечить його у срібну пазуху юности, пийте його з бризками гірських бючок, вдихайте повними грудьми... Косичте ним кучері свої... стелить дороги його квітням і співайте йому, співайте, життю хвалу, навіть тоді, коли йдете на шафот!... О-сан-на!... Оса-ан-на!...

Впоперек подвіря провадять до стінки двох. Один високий, стрункий, чорний як галка.

— Не вяжіть мені очей. Вміраючи, хочу бачити сонце!...

Кинув палким поглядом кудись у світ, у космічні орбіти, куди зараз його дух помандрує...

— Evviva la Ital...!

— Тр-р-рас!

...Жовтий пісок глотав гарячу кров.

...Чомуж той другий дає собі завязати очі?

— До стрілу го-тов!

Чуєте?... Скомлить — як заяць.

— Трррас!

Зле стріляють... Офіцер добив його кулею з пістоля.

Дві домовини з чорними хрестами загреміли спадистим льохом попід мур тюрми і щезли. Зметено пісок у ведра. З усього кілька куль у стінці і скипілі шматки крові.

На подвіррі закружила солоамська купіль: Колесом... колесом... колесом...

Над муром зелений каштан, а на ньому тріпотить пара косів і кричать воробці.

— Тур-ру-ру! Тур-ру-ру! — на даху тюрми.

...Ти, любий брате, не гнівайся, що я тебе так сильно побив цеї ночі. Та я знаю, зуба тобі не верну... Але вибач мені... Я не винен тут у нічім, бо знаєш, я той: я епілептик. Мене мучить та хвороба ще з давніх літ. Я дістав її з переляку тоді, як щенюк перекусив мені в лівій руці палець... Але, але, я знаю, ти мене розумієш, бо ти якийсь не такий, як другі... а Коропат — наволоч.

— Будь спокійний, Грігорі! За цих кілька годин я тут пізнав багато. Два місяці просидів я в оди-ночці — і страх, як стужився я за людьми. Тепер нас сімдесят — але я ще більш осамотнів — тут, на цьому дні. Але скажи мені, приятелю, чо-

то вчепився тебе цей Коропат? Може ти йому коли виправ вилицю?

— Поправді — не знаю. Я його ніколи не заціпав. Він без усякої причини щось почув до мене. Та тут є щось незвичайне. Ми зразу себе зненавиділи. Чому, длячого — не знаю. Я-ж не знаю й досі — хто він. Але мені щось, наче б я у сні... Я мусів, напевно мусів десь його бачити. Я мав колись... ох, як це тобі сказати — хиба-жто брат!... Я ще був тоді дитиною і — стільки літ уже... Ні, ні, Боже мій, чи ж він ще досі ходив би по Твоїй землі?—

— Не розумію тебе, Грігорі.

— Так, але брат мій... носив би тоді моє прізвище.

— Я таки чомусь не второпаю.

— Ні, ні, ні... любий мій! Не питай, не питай — бо щось таке страшне в душі ворухиться, щось таке, чого ані серце ані розум... Каїн — ніщо перед... Ненавиджу, не терплю!... Ух, не можу я глядіти на те руде, обрубане сокирою лице... Від першої хвилі не минає ніякої нагоди — ключами бє по голові, або гризе, як щенюк...

— Цей тип накликає на мою душу якесь соромно-боязьке почування. Коли його побачу, або почую його крик, мені стає погано, в душі несмак, якби розкусив блощицю... Я його колись задавлю, ми не розійдемося по звичайному. Смерти не боюся й умру без страху, бо знаю, що засудять. Я політичний і — як чуєш, ще й сімулянт — мене параграфи заведуть трохи дальше від Араду. Але

він... він щось таке мені нагадує — ффу-у!... це... це неможливе!

— Ну та хай він тобі западеться. Досить про цю халяву! Ти мені скажи дещо про себе, любий Грігорі, хоч я й не повинен тебе випитувати, як який слідчий. Але хоч ми не знакоми — та ти мені тепер дуже рідний. Говори, коли охота — ніч довга... я слухатиму.

— Та це, братіку, багато говорити — мало слухати. Ти знаєш ту байку, як у ній повинчали жидка з кобилою...

— Ха-ха-ха!... Та бо ти не вивертай кожуха, а говори.

— Ну, то й слухай. Тут ціла історія:

— Мій батько... мій батько Мілян був робітником у одній цегольні, в Любляні. Прийшов він сюди з Чорногори. Моя мати була дуже вродлива. Вони обоє любилися. Тоді, після всілякої правдоподібності, я прийшов на світ. Зараз у рік породила другого сина — Йозе. І з того часу настала... ні, не думай, що сварка — дика ненависть і безконечна брудна лайка. Йозе не був сином мого батька й він його ненавидів. Називав його щенюком „від тої суки”.

— Ти рудий щенюку, геть із хати! — гукав і гримав на нього. Ти підкишена зазуле паршива!

Щенюк зачав гарчати.

Так пройшло кільканадцять років. Але цей Йозе був і мені чужий. Ти уяви собі, що він був веснянковатий і черлений, як та цегла, яку мій батько випікав що динни в цегольні. І між нами, малими карапузами, зацвів пліснею гнів. Тоді мати

зналася з молодим різником Єрічом. Він був багач, а мати була непогана. Я вже виріс на стільки, що була в мене сила, але щенок Йозе був за мене далеко сильніший. В ньому крилися рухи, сила і звинність шимпанса. Я боявся його. Коли-ж почав я розуміти, що то голод і брак чистої сорочки на хребті, тоді я став по стороні батька. Мені було його жаль. Мами не було жаль, хоча тямлю добре той раз, коли батько, п'яний і лютий, вибив вікна, поторощив у хагі посуду, а маму сильно потурбував. Але я забуваю про те, бо за неї ходив я голодний і з підпухлими очима. Її любимцем був щенок Йозе. Ми не говорили тижнями, хіба лише шипіли до себе, наче в корчах чорне гаддя.

— Цсс!

Завернулася засува у квартирі. Моргнуло закисле свиняче око.

— Він! Приляжмо, бо ускочить наволоч і ключі будуть у роботі.

— Пішов.

— Під три чорти!

...Тай щенок гарчав на мене і любив кусати. От, усюди: в пальці, стегно, куди попало.

Було це одного літнього ранку. Тямлю, як батько тріснув дверми, натягнув картуза, взяв на плечі заболочений піджак і вийшов із хати.

— А щоб ти не вернувся ніколи, як не вертається камінь зо дна морського, п'яного, лотре! Вона моргнула таємно до Йозе й він за хвилю вибіг із хати. Мене наче щось шпигнуло в серце. Думка: вийди назирці! І я пішов попри невелич-

кий сад. Глип: Йозе підняв камінь, вложив у пращу — і засвистало наздогін.

— Маєш за камінь, руда малпо! Маєш! Ма-а-а-еш! Я гатив - кулаками в потилицю. Щенюк бризнув слиною, гаркнув і блиснув зубами. Нагло запекло мене під серцем. Він хрупонув і розкусив мені палець лівої руки на терміття. На мій вереск прибіг батько. Вихопив із плота запруту і з цілою силою кинувся на нього. Але звинний щенюк махнув йому поміж ноги і збив на дорозі куряву... Від того часу пішла моя недуга, що й досі мене мучить.

— Батько заніс мене обімлілого до хати. Моя рука була в огні. А в хаті було душно, тижнями не метено. Мухи виїдали очі. Батько намочив кусень тонкого полотенця в воду й обвив мій палець.

— Спи, Зденку, спи любчику!... Сука не прийде! В полудне принесу булку і трохи ковбаси. Двері я замкну й заберу ключі з собою.

Тямлю. Батько сів тяжко на крісло, зперся ліктями на стіл і зарив пальці в чуприну. Сидів довго, без руху. Але скоро піднявся, сплюнув і закляв крізь зуби. Повернувся до мене й усмінувся, опісля нахилився й поцілував моє чоло. Брате мій! Мене батько ще ніколи не поцілував!... Мене ніхто не цілував — мене лиш кусали...

Той поцілунок батька ошоломив мене зовсім. Я забув про зуби щенюка і свій розчавлений палець. Якесь солодке тепло розпливалося в моєму тілі... і я від душі плакав... плакав од чорного смутку й од надмірного щастя. Не знаю, коли ві-

дійшов він від мене. Я заснув так, як засипляють щасливі ангели на срібній хмаринці...

— Чув?! Посунься, бо на помацки виблю моррду! — прогарчав хропавий голос, наче триб у давно заржавілій машині.

— Не маю місця! Пусти, свин-ня!

Дві чорні стріхи піднялися раптом і хляпнув удар по лиці.

— Кр-руціф-фікс!...

Застогнало й замовкло. Сліпий гасник закліпав злорадно під стелею.

— Ая, аяя!... посуньтеся, дітоньки, один другому. Та тільки плюйте собі в пику, а не на мене. На коритарі збудився крок.

Цокнув кріс.

— Гуп, гуп, гуп...

Хтось позіхнув.

Запіяв перший півень.

— Ти може вже хочеш спати, ось піе...

— Ні, Грігорі, говори далі. Мені цікаво слухати твою байку.

— Хай тобі байка, коли так хочеш. Та науки в ній страх багато. Але не думай,—я наук не люблю. Головно, коли тобі читає марали якийсь профос, або виперфумований конокрад, або такий профатин Короп... Світ цей — то собі сторійка. При співі ангельських хорів можуть тебе струтити з найвищих висот аж... туди, де править син болота...

— Тиждень не було батька дома. Опісля найшли його таки за цегольнею з розбитою головою — покусаного, з перерізаним горлом і виверненими карманами в піджаку і штанах.

Маму продержали через три місяці в тюрмі а опісля випустили. Йозе пропав і пропав.

Мій палець довго гоївся. Але опісля я вже міг узяти заступ або пилку в руки. Різник Єріч приходив на кожну ніч до мами й висиплявся ранком, як мішок із половою. Коло нього хиріла вона з розпатланими кудрями. На столі й під столом валялися кусні печеного мяса й поперевертані пляшки. Ідкий сопух витискав шибки з вікон.

Я не міг дивитися на поневірку батькового мозоля. Тоді я забрав батькову бритву, дві його світлини, одну нову сорочку й чорну святошну шапку тай лишив ту хату, щоби до неї не вернутися вже ніколи.

— Щож далі?...

— А, що .. Я опинився у Триєсті, на пристані — вкінці став мандрувати на кораблях по морі. Це знудило... (все нудиться в житті, чого за багато...) Я дістався до одної фірми. По цілоденній біганині засідав у ночі над книжками. Я забажав пізнати, що таке правда й мудрість. Книжка це приятель — тільки вона, як любка, хоче в тебе багато часу. Якась уперта туга до знання, до нерозгаданих тайн не давала мені спати... І купував я зі своїх зарібків одну книжку за другою.

І сміливий Крузо і смішний Дон Кіхот бавили мене й мучив мене невтомний Фавст. Я став прочитувати з захопленням Золя й Верна. Учився чужих мов... Вкінці — то було цікаве — наступив зворот у мойому неспокійному житті, коли я перечитав Зелігерову: Синю флоту. Я пристав до кружка наших молодих людей і ми напняли ни-

тки революції. В мині стала кипіти сила Вальдемара Квінта... Крім всього — я читав і виучував пильно мою рідну словінську літературу.

Та вибухла світова війна 1914. По році опинився я знов у Люблянi з відпусткою. Там доручено мені виконати наказ, після якого повинен був вилетіти в повітря склад із гарматними стрільнями... Не пощастило. Вправді мене не зловили на місці, але підозріння уґрунтоване. Я мав при собі деякі речі, яких не вespв викинути. Отже знаю, що загину...

Перше проміння сходячого сонця впало на корону старезного ясеня, що стояв непорушно на тюремному подвіррі.

Тюрма позіхнула.

Загриміли „кіблі”. Скреготнула залізна брама. Гурма сірих облупанців збиралася йти в гóрод, на роботу. В келіях зачалося замітання. Згортали зпід ніг потерту на саламаху солому й накривали її дірливими, збутвілими покривалами. З помосту викочували цілу купу гидкого бруду, чистили „небогу парашку”...

По годині випивали „юху” — а потім крутилися в клітці до полудня, повні отупіння й тої нудьги, що смолою засклеплює душі.

І знову вечір...

У куті сірі російські шинелі... кілька піших, два козаки: один донець, другий із Кубані, три моряки... Передразнюються. Моряк Бардакоф співає якомусь карапетові: „ормянскую”.

— Ти, слиш, дурак, что я тебе спаю :

Па дароге на Тіфліс
Калесо порвалса,
Стал я ево падчіняць —
Брюкі поламалса...

— Ха-ха-ха!...

— Продолжай, Бардак!..

Сулім джан...
Сулім джан,
Хаді на мой лафка,
Ми таргуем с баклажан
Разним сортом трафка —

— — — — —
На давідской, на гора
Пілі ми шампанскій
Целий день крічал: „Урра!”
Наш народ армянскій...
На буфете есть букет,
На букете есть конфект —
На конфекте есть патрет:
Ето самий Карапет!

— Maul halten, verfluchte Russen!—увійшов Ко-
ропат.

— Коропат — Карапет!

— Ха-ха-ха!

— Х-х-ха-а!...

...Ключі!

— — — — —
Минуло ще два дні.

Ранком повели на суд скованого й оточено-
го караульними Грігорі.

Мені ставали години роками. Я забув про се-
бе — а ждав, коли він вернецца. Може... може

ще не так зле... Одначе, коло першої години хтось сказав, що Грігорі вже не прийде „під наше: 7” — бо його повели в „сепаратку” — до завтра. Там буде цілу ніч коло нього стійковий... Ще дадуть у ночі пиво, білу каву й добрі цигарки...

То була правда. За два дні мав Грігорі зі сходом сонця вмерти. Мені стало так важко. Здавалося, що з тим чоловіком я зріс укупі від найранших літ, аж до цього часу. Кілька годин... тих кілька годин. І я згадав його слова, і всю нашу розмову, що цеї ночі зіграла сон з моїх повік.

...То був час, коли ще розстрілювано з „формою”... Слово „смерть” ще робило своє вражіння. Пізніше я бачив іншу смерть, без „паради”: зашивороть, до стінки. Нові часи — новий спосіб. Але мені стає деколи жаль тої колишньої гуманности й чемности. Ще й домовину справляли... так багато заходу і клопотів! Звичайно, чорну з білим хрестом, або тесану з чорним. Під ноги насипали піску (подумайте!)... Пізніше не так. Найкращим місцем у літі: жито (поетично — серед синіх блаватів...) — у зимі: звичайний льох, деколи з бетону. Засуджений сідав собі вигідно (найперше розбирали до сорочки) й діставав кулю ззаду — так, що лишався тільки тулуб, бо чашка розліталася, як миляна банька.

Під вечір угнався до нас Коропат. Його лице ятріло з нетерпеливості. Він підсміхався і цмокав широкими вивертами губ. Очі напоені світлом зеленого скла. Він підкидав утішно ключами.

— Ти чого там сів на солому, злодію?

— Ну що там, пани політики, нема газети?...

Ов, біда, самі пани, нема кому... по воду піти!...

— А ти що лежиш, як я до тебе говорю? Тут військо, ти не гадай собі, що ти в мами на печі!

— Тримай губу, тротель вушивий, я говорю!

Його вилиці зраджували пристрасть, покрутив головою, плямкнув губами й зачинив за собою двері.

— Зломи голову, збую!

Короп глянув крізь кватирку й задуднів кулаками у двері.

....Зденко Грігорі сидів у сепаратці без руху...

Йому здавалося, що він стоїть десь за тюрмою, на волі й дивиться, як виносять із тюрми кроваве деревище, в якому лежить якийсь другий Грігорі з постріляною чашкою і грудьми. А там на полі сонце й життя. Він біжить і ганяється, аж курява суне, такий ще маленький, такий веселий, як розбрикане теля. Розкидав шмаття по березі, а сам у воду з товариством. Шумить гучно ріка, миготять баранчики до сонця, а зпід його рук що хвиля знімається вгору перловий ключ, як вінок райський. А сонце по небі несе літо розкішне понад світами, а світи співають і дріжать у радіснім роздзвоні...

Там туди кудись тягнуть, щось рожевими устами про майбутнє говорять. Надії, надії... сподівана сила... непробуджені бажання в розгарі життя...

— Чого задумався, синку?... Ге, політика, то небезпечна річ. А ти брався до набоїв — то страшно... Видиш... видиш...

— Коропат, піди собі до дїтька від мене, чув?

— Е я вже так довго ждав на тебе... Тепер, коханий, ти підеш наперед, а я вже за тобою. Тепер і на тебе сипнуть трохи бобом...

— Видиш, ану лиш поглянь, дорогенький... он, там у кутку ті чорні дошки дубові... О, видиш? Сиплять пісок, аби тобі легко було стояти...

— Чого присікався до мене рудий щенюку, чого хочеш? Кажи, кажи-и!... Чуєш? Нагло випрямився Грігорі, наче-б замінився у стовп соли. Ближче... Задрожали мязи в вилицях, очі стали непорушно, як скляні півкулі.

Глянули оба пильно собі в лице.

Грігорі зблід... почув раптом сильний біль у пальці лівої руки — як колись там... дома, коли його вкусив Йозе. Те саме місце в руці: палець.

Лице Коропа змінилося. Його зір затанцював по помості й розгубився в щілинах помосту. Бліда тривога згорнула з лица краску. Він зігнувся.

Вони стали напроти себе, наче скамянілі.

— Може це він — батьку, може це він?! — шибнула думка в голові Грігорі.

— Чор-р-рт!

Раптом підніс Грігорі ліву руку й тикнув перекушеним пальцем Коропатові під ніс.

— Це ти зробив, зволоч, ти-и-и?!... Каж-жи!!

— Зденко! — крикнув Короп.

— Йозе! Йо-зе!! Щенюку рудий: кажи, ти вбив його там, за цегольнею? Ти-и-и?! — і йшов на нього, як сім страшних блискавок.

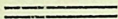
— Ти думаєш, що коли змінив імя — Лотре! Падлюко! — ревів без памяти. — За кро-ов,

за кров батька на руках, на губах твоїх прокля-
тих! Гинь стеррво, я те-бе... У-ух!

Стійковий крикнув і зняв кріса до стрілу.

Короп зігнувся зі страху й кинувся до дверей.

В тій хвилині, як із пращі, свиснув у повітрі важкий черепяний глек. Лиса чашка Йозе розлетілася в кусні. Кровавий мозок бризнув по стінках келії.

Із нетрів ночі.

— Де він?... Що це?

Невжеж це тільки сон...

Ах, я не хотів би вертатися щераз туди, ще раз блукати по тих нетрах минулого.

А все, а всеж таки.

Болить голова, крутиться світ...

Було так: на столі стояла лампа з масивною підставкою з мосяжу. Я читав Барбюса: Пекло. Не тямлю, коли погасив світло, але було певно вже далеко поза північ. І — дивно, куди поплелась асоціація...

— Фу, чорт!

У прірвах мозку бризкали іскри, мов дзиндри зпід важкого молота. Я посунув руками докола себе. Потовчене на дрібні шпильочки скло вїлося в пальці.

Я на долівці. На чолі набренів гудз.

— А ти ще таки цокаєш далі, друже!... Мій годинник, з яким я зжився, як зі своєю самотою, клепає десь під столом свою давню рифму...

Але я чув, що він дирчить і путає. Я встав і схилився, щоб його підняти, але він зарипів раптом, як обскубаний півень, коли вертається з двобою. Я мусів засміятися. Підняв напوماцки столик

і положив обережно. Густа п'ятьма обняла мене холодом. Я дібрався знову до ліжка... Так, це був тільки сон, поганий сон.

Проклятий італійський кіт!...

Махає руками, наче поломаний вітряк і тягне мене за собою в п'ятьму. Чому я ніяк не можу його забути?...

Він уже стоїть знову перед моїми очима, цей прокажений ошкалок людської тварини, пережертий боляками люесу.

І — я кудись вертаю, у слизьку нетеч минулого, з якої колись не мав надії виборсатися ніколи.

І ніби я знову там, під замками сліпої вісімки, ф...ської тюрми. Грубі, ковані двері, перехрещені в ікса листвами з заліза. Я скулився, як їжак, під малим закратованим вікном і втягаю в себе слабу течійку чистого повітря, що пробирається важко крізь густу задуху одиночки. А він упялив у мене ідіотичні сліпаки і йде, йде до мене. Я відвертаюся, але він кидається на мене, мов пантера, хвтає мене за рамена своїми поржавілими пальцями, угризається вилицями в мої уста і вдуває у мої груди смерть...

Мені здається, що я кричу, як заскочене ловцем звіря, але, — хіба-ж той крик міг би хто почути? Це лише зик безсилля, слабкий, наче щеміння мушки в лабетах павука. Я чую, що моя боротьба куди слабне, мое шамотання втихає, я вже не можу рушатися. Руки увяли, стерпли. В пальцях запарі лютого морозу. У кров уливається гінка отрута: вона мусить мене знищити, мусить замі-

нити у глину. На чолі краплі холодного поту, у горлі западається і стрягне мій голос...

Чую, як давить мене той страшний довгий Мікель, бачу його пятнисте лице й вишкірений ряд чорних пеньків у роті...

— — — — —
 На столі в п'ятні цокає мій годинник, у грудях бе в ковало серце... Якось невимовна радість — щось ізсунулося з моєї душі. Я відітхнув широко. Так — це був тільки сон. Але що він мені нагадав?...

Дванадцять літ тому... Ні, тринадцять, повних тринадцять літ, а моя пам'ять несе мене туди ще так живо...

То був невеликий город на пограниччі. Стояв там один полк краєвої оборони. Цей полк був пестрою мішаниною усяких мов. Найбільше було італійців, із Триєсту й околиць...

Сміявся в розкоші липневий ранок. У гіллю зелених каштанів кричали воробці. Заносило з піль запахом конюшини й кервавника. Від багряної кулі, що підносилася зза гір і фабричних димарів, розбіглися у простори довгі тендітні стріли. Серед неба загорілася вузенька довга хмара й рожевою пеленою тікала за вітром. Під колесами золотого ридвану родився свист і шум робітної днини...

Я прийшов із нічної служби. Вісповатий „фелбел” стрінув мене зизоватим поглядом... Тямлю той день, коли загничений, пригорілий кокуц казав мені явитися до звіту в команді. Він ішов за мною у крок, як вовк.

У канцелярії стояв коло стола високий, сухий капітан, опертий лівою рукою до стола.

— Це та креатура?

— Так є, пане капітан... гегорзамст!...

На столі записаний питаннями аркуш білого паперу....

— Я не знаю нічого! — була моя перша відповідь.

Між стінами зарипів гаркіт захриплої собаки. Мигнули капітанські руки й мені осліпив вічі блеск. Куля вдарила у стіну, майже нарівні з моєю головою. Він кинув бравнінг на стіл і задубав по комнаті.

— На, зі цивіліст, у цісарському мундурі, говоріть, як то було далі? Лише без жартів, бо я тут маю ще десять набоїв. Ану, подивіться, ось, можна би вам і понюхати! — Підсунув мені до носа цівку бравнінга і грав мушкою по зубах, до крові.

— Яке заняття?

— Я скінчив університет.

— Маєте матуру?

— Так.

— ...Но, але я тут ще нічого від вас не довідався!

— Більше нічого не скажу!

— Маррш! — загарчав горляним рр...

Я вийшов. Ізза одвірка чотири блискучі штики. Брязнув ланцюг і защипало під нігтями. Біль уходив у тіло і млоїв чимось пудким коло серця...

Там, на горі, за містом стояла сіра кам'яна по-

твора й жувала у своїх нетрах людське життя. Загаркотіла залізна брама, Я перейшов через широке пусте подвіря. Війнуло цвинтарним духом і я почув відгомін власних кроків, що відбивався від сирого муру і скоро гинув. Мигнула тінь. Над моєю головою білі голуби — то злітали на дах, то зривалися стадом — і купали веселця в золотій купелі...

Два тижні в душній самотності...

Маленьке віконце, аж під стелею. Що там за ним? Подвіря. Я ще не бачив. Два тижні я не бачив синього неба... Одного дня відчинили двері й я вийшов... Рівний квадрат із високими мурами... Тільки небо, мур і я. В куті клаптик зеленого морогу і дві дрібнесенькі білі косички... Сідаю на моріг — і в нас розмова.

— Так, це моє самотнє товариство... Якжеж... і ви сюди попали? Вас тут розтолочить салятарський бергштайгер¹⁾. Шкода, так шкода вас під оці мертвецькі сопухи.

Я говорив до них. Це були дві живі істоти, яких я не боявся, ані не підозрівав...

Ще три хвилини і я їх покину. А коли вдруге побачу?

Мене повів вартовий нагору. Заскочили замки...

...Каскади глибокого кашлю перервали мої думки. В куті коло печі сиділа на прічі „мантля”.²⁾ Жовте як віск лице, долоні на колінах. Останки легенів на поміст їдким кашлем.

¹⁾ Цвяхований черевик.

²⁾ Шинеля.

— Ось, які гості нині!... — Ми довго гляділи на себе й мовчали. Наші думки блукали кудись перехрещувалися й бігли все далі...

— Хто ти? — питала одна у другої.

— Хто ти?

...Дихав важко. У грудях грали скрипливі свисти. Час від часу піднімав високо голову, як каня за дощем; тоді зпід рижої бороди блистіли на вилогах три зірки.

Гм!.. значить, попав...

Тихо проходить час, (я пішов на своє давнє місце, під вікном).

Думка за думкою. Кудись, як вода в осені, коли посиніє, звагоніє й сонно щось мимрить надні. Читати б, коби було щонебудь. Я пригадав собі, скільки тих книжок у мене дома. Десь в уяві затремтіли срібні й золоті написи, зашамкали картки. Простяглися в порожню руки. Але за нею тюремна стіна випняла запилені кам'яні груди — ізгородою станув на цапиних ногах стіл, поораний з нудьги якимись безглуздими гієрогліфами, хто зна чиєю рукою.

„Цугсфірер“ устав зі своєї прічі. Перейшовся кілька разів від дверей до вікна, загурмотів під носом, а далі клякнув, сперся ліктями на прічу. Молвився?...

На дворі вже заходило сонце. В казематі розпливалися предмети. Шезали контури й ловилися до стін довгі пряжі сумерків. Ізза крат припливали розливні потоки вечірньої сімфонії. Десь із далеку припливали й гинули м'яккі звуки флейта,

а потім начеби їх загублених приносив знову на крилах легіт.

Може не інтересне вам, коли хтось молиться, а ви ні... Буває на світі всяка молитва. Але коли закліпав під стелею рудий гасник, Вертачніг (це той цугсфірер) — гойдався над прічею цілим тубом, ударяв себе голосно у груди і вкінці накрив їх великим латинським хрестом, вимахуючи широко рукою в повітрі.

По вечері Вертачніг добув кілька добрих цигарок і простягнув до мене руку. Я не відмовився. (У мойому скритку ще було кілька „бичків” і трохи потертої патерухи).

Ми курили.

Дим плив перстнями вгору, витягався до вікна довгою шиєю. Тікав на волю...

Я ще не навчився за тих два тижні добре курити; але вчився дуже пильно — і тоді якраз зачинав смакувати. Мені здавалося, що цілий чар не лиш у тому, що чоловік затягає в себе якесь ліниве успокоююче умління, що лишається в організмі від цього наркозу. Ні... — сама історія цікава. Тютюн крім цього товариш, що одгонить скуку... От, ви шукаєте його, витрясаєте його з карманів, або з паперів, чи з якої коробки, шукаєте за бумажною... Значить ви вже нашли все. Пускаєте кудись байдужно свою думку і слухаєте, як ваші пальці набирають того „сінця”, завивають його в тоненький папірець; ви підносите до уст і звогчуєте легенько язиком маленького голубчика: берете в губи й недбало, з якоюсь завадіяцькою зухвалістю черкаєте сірник до рапавого боку

коробки. Тоді так хочеться, щоби ще хтось другий був коло вас і ви подали би йому і сказали б щиро: на, кури!... І пішли би проміж вас гутірливі дружні слова, про це й про те — а ніч не доторкала би чорними крильми вашого чола й не давила би грудей. Хочби дрібних кілька хвилин!

...Виходило, що й він політичний. Але це його не зломить, він ще затіє таку річ, що світ іздивується. Йому „Бог допоможе” ще звідсіль відістатися на світ, щоби комусь таки скрутити хребта. Так переходить він поволі на справи родинні. Його семья десь за Будапештом. Він чистокровий маляр (цілком певно!) — і його батько й дід, родом хто зна, чи не від коліна старого ребелянта Кошута, так.

— Алеж ваше ймення добродію!...

— Це нічого, ймення ще нічого не каже. Пригляньтесь, скільки німецьких прізвищ у ретельних славян! — і навідворот.

Він знову кашляє. Місце під чолом, як жовта, гладунковата диня. На висках два гарячі пляма; дріжать у сухому носі ніздря. Нервується, але оповідає, начеби приказував, що в кожне слово треба вірити.

(Я вже десь бачив такого типа). Ні, ви ніяк не зловите цього погляду. Чому ти, братіку, не глядиш у вічі?...

Він торкається словами моєї душі, — обережно обходить її з усіх боків. Пробує. Так чаклує ватаг над молоком, коли хоче густого бундза.

— Я так і думав, що ви з далеких сторін. Певно... певно, був і я в тих сторонах. Алеж, які ви необережні, тепер воєнний стан.

— Ну, що-ж діяти, попав — так попав. Де мовляв, рубають дерево, там і тріски...

Він теж багато пережив. Я повинен йому вірити, обговорити справу, нічого не скривати.

— Молоді студентські голови! — а тут, приятелю, обережність, розумієте, сама обережність! Але то вже пропало. Яка ваша організація, ви — повинні сказати, бо вам треба якоїсь помочі, а я звязки маю. Тільки мені треба докладно все знати, що на ділі мається.

У мене бунтувалися думки, я вагався, — але на мої уста сіла мовчанка.

— Так, так, головна річ порадитися, треба порадитися людей бувалих і старших од себе. В тім ціла штука, щоби навманно не йти й не класти здорової голови під евангеліє.

Правда, я ще в бувальцях не був і таких приємів не знав — але я мовчав і це його доводило до гніву. Він подав свіжу цигарку, але я йому дякував, бо в мене в щілині між стіною й печію ще кілька „бичків”, потеруха з тютюну й бумажка...

Ми лягали спати. Шинелю в мене забрали. Дошки давили, аж горіли від них у мене клуби. Я вкривався „кабатом” і був лихий на нього, але з ким я мав тут правуватися! Натягай на ноги, так плечам кривда, накривай плечі, так що з ногами зробити... Морока з тим кабатом! Але треба було привикати, мовляв, як той „мітичний” дядько до гарячої смоли.

...Я любив ніч, коли вона приносила на віях сон. Викурював „порцію” — і півсвідомо схилився кудись головою; прокрадався крізь тюремні тунелі й виходив на волю. Чарівна прогулька в далекі світи... Я так не хотів світання і глумливого позіхання темних закутків у мурах... Мені так не хотілося стрічати ранком дурного капраля, слухати його крику. Я ненавидів це безглузде чищення й замітання помосту... Але я мусів будитися. Невидимими пальцями щипав холод. У грудях прибував кашель і стрясав усім тілом: я вертав до дійсності. Ах, я тільки й жив у сні!... Кожного вечора, коли лягав спати, я мав одно бажання: не збудитися ніколи.

Вечером ще два московські салдати... От, уже чотирох нівроку... Ну, гаразд, не будемо скучати!

Вертачніг усміхнувся під вусом, але не звертав на них уваги. Він клякнув перед своєю причкою та став класти на себе хреста. Його одна нога легко зігнулася в коліні, на другій він клячів і гойдав цілим тулубом.

Мовчанка...

— Ну, щоб то зачати... чуєш, Василю!

Ще хвилю і з кута поплила солодка пісня херсонського степу.

Ой, на горі, на горі,
При батьковім полі,
У великім табуні
Кінь гуляв по волі...

— — — — —
У великім табуні
Кінь гуляв по во-о-лі...

— Так он які це москалі!...

Чи вернуть вони до своїх табунів веселих, чи...

Я забув про все, а звуки рідної пісні потягли мене до тих сірих шинель: Я не стямився, коли наші голоси злилися у дзвінкий терцет і... я щиро стискав руку козака Василя Стеценка.

Потяглися балачки далеко у глибінь ночі.

Цей уродливий, високий козак із синіми дзвіночками, темнорусявим чупром, з тонкою музикою у словах, приніс до казамату подихи спілого збіжжя, і якийсь дивний чар руху, сили і здоровля... Тюрма поширшала й наповнилася каскадами сміху.

— Ех, і прийшлося таки спочити, а то тікали, тікали днями й ночами — та зовсім замучились. Захотілося грушок... а шваб істягнув за ноги: зловили і кришка... Ну, ось тобі й Херсон, Трохиме! Хіба-ж таки не втекли би були, якби не ті чортові грушки...

— А так поцупили аж сюди, піймали й будемо вже сидіти. Перше за те, що втікали, а друге — по „аграрному вопросу” — значить, крали німецькі грушки...

І слухав я казки про далекий Херсон і про ту „волю”, що скоро „требувать” будемо.

— Прийде революція... і тоді визволятимемо Україну... поставимо нові межі й нові порядки!... А то-ж за якого чорта народ страдає? — Хіба мало кісток посіялося під усякими „крепостями” — та за кого, за Николушку, чи за розстригу Распутіна? Приходить время, як казав Тарас, та ще люте!... Одважимо солі з лихвою й виженемо сво-

лоту — у Дніпрі, в морі потопимо, мати їх розтото!
 — Так, так! — притакнув під стелею гасник,
 кліпаючи присліпим оком.

Я летів степами. В ухах дзвонив подих просторів, далеко... далеко гонив вітер розховстані золотогриві табуни... У головах під сонцем дзвонила втіха у дзвони хрусталеві... Я біг за волошками її очей, за жагою червоних маків... Кудись по широких килимах із блаватів і горицвіту...

Грудочки срібла падали десь на тафлю синього дзеркала...

*

Минали дні за днями. Ми зі Стеценком і Трохимом Сірим збуваємо тюремні години. Прямо гонимо одну за другою: щоби скуки не несли. Заборонили співати, бо то не є, „пане-добродію“, якась корчма, але військовий арешт. Ну, хай вам, але говорити буду... навіть з москалями... Я ще не розумів тюремних тайн і тому треба було зачинати від: аз, буки...

Так ось вас заарештують... ну нічого. Перші вражіння: з вами не церемоняться. Починається від кучерявих притинків і степенується далі, далі вспід. Зразу легенько: глухі буханці, а далі ключі, кулак. „Ви“ переходить у „ти“. Відбирають „інсігнії“, складаєте „куплю з орликом“ обривають бляшані „оздоби“ з ковніра й забираються до вашої приватної власности, до душі голої... І це останнє найболючіше. Забирають вам листи, блокнот із найтайнішими справами; питають за найменчий почерк, за дрібну карлючку... А, тут ще кусник олівця, окладинка з бумажної пачки, гаманець

і ніжик... Зразу здається, що ви ніщо, що лише шкура сама на вас і чомусь ви вростаєте, западаєтеся в землю—горбитесь й никнете зі своїм усім „я”, з цілою душею, губитесь в задушливому пилі... А там стрижуть і заганяють у клітку. І витягаються з усіх кутів до вашої душі пазурі єхидної самоти. Сопухи. І пріча, як салдацька повія...

А понад вами час бездушний, тупий, безко-
нечний...

І якого чорта той „мадяр ембер” так безна-
станно молиться? (Ми з ним уже не говорили, я мав
товариство.) Цілий час гойдається, як рабін по-
можно, зболено зітхає.

— О, Боже, Боже, с, свята Діво! Ах, ах...хх...
(І знову позіхає голосно.)

Але мені було дивно. Мені все чомусь вида-
валося, що він тільки перебірає губами, наче кінь
у спеку, а більше щурить вухо до нашої розмо-
ви... Я почув до нього холодну нехіть, що пома-
лу переходила в ненависть.

Другого ранку Вертачніґа покликали до кан-
целярії; по хвилі прийшли й по мене. Ми глянули
собі прямо в вічі. Його повіки кліпали, з зіниць
зелені стрілки якоїсь горячки й неспокою.

— Ви добрий пташок, тепер я вже все знаю!
— заговорив до мене профос. Таких як ви, ми
скоро полагоджуємо!

— Не розумію!

— Зараз, зараз... Пане Вертачніґ, розкажіть
як то було!

Вертачніґ забрехав безпам'ятно...

— Підла брехня, я з вами про ніщо не говорив, це безлична провокація!...

— Та-ак?... А з москалями що ви говорили? Га? Пригадайте собі добре!.. Ви вже два дні з ними перекликуєтеся, мало не цілуєтеся, ні?

— Я на це, пане Вертачній, можу мати лише одну відповідь!... моя долоня пристала до його щокки, як до халяви...

— Стеррво, шушваль проклята!!...

Я вернув на своє місце, але сірих шинель уже не було. Я думав, що за мною зачиняться двері і я остану сам зі своїми думками, але що це?... Це так нагло сталося, як паде часом із мурів витручена цегла, або обсувається над виром беріг. Я побачив перед собою розвернений військовий коц, а під ним дві парі ніг. Поки я успів подумати, що мене жде, він упав мені на голову. Щось важке, мов два кірцеві мішки, звалилося на мене і придавило до помосту.

Кістки тріщали під глухими ударами. Голова втискалася в долівку. На зубах розкислися губи — як розчавлена сливка. Пробігали крізь мозок іскри й западали кудись у безодню...

*

Тупий, безокий тиждень нудьги... Хтось був, хтось був у мене... але хто?... Вона?... Не знаю. Який слабкий інструмент той мозок. Один удар по лобі і вже... ні, таки не тямлю. Може мій янгол приносив на крилах золоті плястри сонця... може...

У душі так пусто...

Ви бачили розбиту стрільном гробницю?... Крізь

щілини зрутаного каміння стелиться сонце... а там пусто.

Нудьга впилася в серце. Ви слухаєте, як ссе з його комірок силу...

Нудьга... Чи ви її знаєте?... Запитайте в тих, що їм призначено роками сидіти на прічах, колисати у грудях пустку... передумувати думки блудним колесом... Да саро,.. да саро... Коли над вами звиснуть порепані стіни і сміється у дверях око дурного кильопа — ви лічите дощинки в помості, годинами ходите від дверей до вікна, стукаєте без толку до сусіда, або шукаєте якоїсь безглуздої забавки; мов дволітня дитина...

— Чуєш?... Там... діточий сміх. І ти колись був такий маленький. І ти сміявся... Кому бажав ти зла? Але тямиш, іще тоді... ти гострив на річці до камінців „жидика” й поров гусяткам полотенця в ногах... Хто тобі казав це робити?... Вони бігли від тебе... за ними по плиттю червоні цятки... Га?... І ті, що потовкли твої кістки і твоєю кровю помазали брудний поміст цього каземату — і вони були без лиха в серці.

— О, життя, ти більше випиваєш жовчі, ніж даєш її в чашу!

Крізь перехрестя срібногруда ластівка. Збила крильми, задзвонила у сталеві ножиці і стрілила з вікна.

Так...

Чорні воли стелять довгу скибу. — Лан поклав десь голову під небом і жде... Гей, гей воли!...

*

Ви цікаві на довгого Мікеля? Я так думаю.

Цей Мікель був епілогом усієї історії. (Я й досі відкладаю при їді ложку, коли він мені нагадається.)

...Усе було як понура фарса: я і глядачем і фігурою на видовищі...

Нині я знову бачив клаптик зеленого морогу і квадрат неба над собою. Все було, як перше: злітали стадом голуби, десь у вибоїнах між полинялою скиртою цегли ярмаркували воробці і вчувався здалека шум міста.

— Ано, маррш, гайда!

Так не хочеться туди вертати! Але я йду й піднімаю одну то другу ногу, повну студеного олова. Щось бунтується в душі — і ломиться, як шерень під чобітками школяря. Рахую ступені сходів, міряю кроками бетон... Цок... цок... цок... Услід побрязкує збруя... Співають завіси при дверях і западають замки. Клац... клац...

Ще гаркне ключ і підуть кудись кроки... Буду самий, відпочину...

Хочеться тільки не бачити єхидно усміхнених лиць інквізиторів... Сверлування очей, розмови дроганнями кутиків уст, рухами рук. Закутав би в кінець поли голову і спав би в день: а вночі пронизував би зором чорні, безодні нетечі, слухав би, як місяць по дахах ступає і як щур гризе десь дошку зубами часу...

Я кинувся до прічі, але холод жаху зморозив мене. Передімною стояв довгий Мікель:

— Гі-гі-гі!... Bon giorno, signore!

Засміявся від вуха до вуха. (Ясна подібні до порошна, що ледво держиться в собі.)

Попросив сірника... Утішно розложив на столі дві пачки роблених цигарок і підморгував: бери!

...І що я тут робитиму в товаристві цього трупа?... Він скинув „кабат“ і кинув на прічу... Чорні пята під пахами, під горлом і на грудях зпід подертої сорочки, наче витоптані зруби серед зелених борів. Війнуло землею й попелом...

Ах так, я вас розумію... Зогидити останки ясного, що лишилось у моєму світі... Хочете мене туди, на дно!!... Так бавиться кіт мишкою, легенько: трошки зубами, трошки пазурями... вона тікає, а пазурі так тихо, м'яко... і — вглиб!

Цей довгий Мікель, ось він тепер тут, сторчить як у лісі пень, пережертний цвіллю і грибом. Ті посинілі лікті, що нагадують спиці у коліс похоронного ридвану!...

(Злорадний за дверми хихіт, їдкий, як бичі Магілі. Ляснув по стінах, упав на кам'яні сходи й покотився на вулицю...)

— Сховай хліб! — крикнула думка, але вже пізно. Мікель сягнув грабцями до стола, відлупив брилку й замахав беззубим млинком. Вузкі повіки закліпали живо, вилиці жували захланно. Широкі нігті з синіми перстнями танцювали коло рта: як великі осінні мухи.

Потім він давав мені, але я не був голодний, краще хай він уже все з'їсть, рано я дістану свіжу „порцію“. Я дуже втішився, що Мікель кінчив останню кришку. Але я забув про той глек, з якого я пив воду. Тепер я бачив його в долонях Мікеля, бачив як його губи вхопили половину криси. По

боках спливали два потічки на подерту сорочку й витерті на колінах штани.

Я вже не мав тут нічого: ні хліба, ні води. І в мене будився дикий гнів, але він був безсильний — перегарав сам у собі, як вугілля в попелі.

Довкола гусло півітря, сунулося на мене слизьке й мертво і здавлювало кожний рух тіла. Я присунувся ближче під вікно, ловив грудьми свіжу течію, й не рушався з місця.

— Що буде тепер, га?...

Так хотілося ходити, міряти клітку монотонними кроками... Летіти тоді у світ думками... Але-ж я мусів думати про нього, дивитись на його котячий лоб, дихати потом його тіла і втягати в себе сопухи прєкази.

А що, як прийде ніч?... Я тямлю, як спав на полі в рові між трупами побитих товаришів, як несло від них одуром смерти: але я їх не боявся... А його, цього довгого Мікеля...

Крізь дверці всунулися дві бляшанки з юшкою, у якій плавала скручена лупина з фасоль і пригар із вишквареного сала. Голод...

— Не руш, чуеш? Я кинувся до дверей, але й цим разом він скочив як кіт, ухопив за криси обі бляшанки...

— Ух, ногань! Його великі пальці купалися аж до горішнього сугаву... Тоді я вхопив свій хліб, стиснув його під пахою і скоро сів на давнє місце. Моя бляшанка стояла на столі, але я не міг туди дивитися.

Другого дня я зрозумів, що він це робить нарочно. Я стояв уже коло дверей і ждав, поки

не принесуть їду... Алеж хоч який я був голодний, я не їв нічого. Нудкий біль заляг під грудьми, мов гадючий клубок і наводив омління. Мої груди западалися, наче старий гріб.

Так, я їм кулаками об двері! Або нехай його заберуть звідсіля, або...

Двері гуділи, аж відгомоном несло — й ніхто не приходив...

— Вже не можу. Кулаки оббив зовсім, аж долумям у них пече. Пробиував черевиками, але й те не помагало: ніхто не обзивався (але я чую кроки вартового, — хіба-ж він зовсім оглух?).

— Як я цього чорта ненавиджу! Чи ви видите? Він бавиться моєю ложкою. Узяв її в лабу й гострим кінцем довбе дошку у столі. Що я тут подію...

— Кинь, чуеш?...

— Гі-гі-гі...

— Малпо!...

Приходить знову ніч і я знову буду куняти на дощі під вікном. Куди це йде, до чого?... Я вже не можу, чуєте, не можу тут бути!...

І ще раз і ще раз: кулаками об двері...

Нема... Тихо... —

...Вечір спускає сіру канву. Десь бе година, кудись тече ріка глуха... Я чую, як усе мовкне, тихне й лягає... Припер голову до мурів сон...

І знову бе година... Десь по плесі лине золота гондоля і крає вогняну мережку, що розлітається в тисячі брижів... Вони дріжать, вирівнюються й цілують біле тіло лілей на підковах листків...

Куди несе мене ця гондоля?... Так тихо, тихо торкається до берега...

Я йду поміж пової квіту й червоні ягоди малин.

...Вона!...

Наші руки сплелися.

Цілунок гарячий, як захід сонця над пірамідами... І запах ладану попід готицькі каплиці смерік. На її чоло розіслав легіт пасмо кипучого шовку. Сп'янілий обвиваю його круг мармору чола... Так, обковую солодкі лінії лица... Правильний, рівний ніс... Жагу уст розлюблену... і два туркуси, що розцвілися молитвою. Як дві половини неба в літню ніч — розділені молошною дорогою...

Вона — як Тіціянова Фльора...

Вона — молитва моя!...

Голосний хропіт, наче в різні, вилітав з його грудей і дерся по стінах.

— Проклятий довгий Мікель! Але-ж, чому він перетягнувся на мою прічу? Чому він сюди поліз?!...

...З вікна точився клубками холод. Ох, як я змерз...

* * *

Ранок уставав над землею — і з ним прийшов день мого визволення. Неждано, нагло.

Я не знаю, як воно сталося. У мене не було більше сили, сидіти каменем на одному місці: і в день і в ночі...

За моєю спиною лежав і харчав він дріявим горлом, мов недорізана худобина. Голова на торбині, в якій я ховав останню четвертину хліба... Плюгава слина всякала в полотно сивою плямою...

Напів одхилені повіки... ах ті повіки!... (Я вже забудь ніколи не вкушу спокійно хліба —)...

Раптом урвалося. Щось кинув біле полум'я в мозок... Світ затанцював під моїми ногами...

Там... коло того дурного стола...

Кінець дубової лавки свиснув півколесом у повітрі: прича застогнала і — — — тихо.

Я не дивився туди.

Мені здавалося, що вся їдь переходить стільцем від нього до мене. А на стіні замерехтіло в очах червоним.

Що ви лякаєтесь?... А якби так на вас укинули у клітку скажену собаку, або злющу малпу?... Ні, ви таки скажіть, що ви робили би тоді?!

...Він давно скопав...

Мені на серці так, якби я вбив поганого каменичного щура. Аджеж він троїв мене, сотав мої нерви. Він забрав у мене хліб, воду й повітря!... Але чого я стою?... Чого ця огидна лавка?... Я жбурнув нею з усієї сили до дверей. (Щось дзенькнуло і впало на бетон.)

Я підняв її ще раз і ще раз...

Тріски...

(Вилетіла окова зі склом.)

— Так!... А тепер уже прийдете? Ви-ж його на це післали. Ходіть — подивіться.

— Кроки?... Ага, танує шабля по камінню!... Так шпарко... Молодці!...

— Аж тепер... добродії...

— Ха-ха-х-ха!...

Знову пекло під нігтями, як тоді...

Але я тішився, я так радів...

— Ваш суд... що він мені!

Шуміла машина, іржали сталеві лошаки і гналися полями.

І — хоча руки переїдав ланцюх і над моєю головою перехрещувалися два блискучі штики — я тішився, бо чув, як рух життя несе мене на своєму хребті, крізь вікна вагону бачив ігру леліток на плесах, море зелені, радість краси й усмінені лица людей.

За цілі віки — один момент!...

За парубоцьку славу.

Петро Воркун і Михайло Криса товаришували від перших молоденьких літ. Ще від того часу, як пасли маржину і пробували голосу в сопілці. Один без другого не могли жити й бути. Разом ходили до штуби, разом тікали поза школу, разом купалися й бігали по зарінках, дряпалися по черешнях, майстрували млинки таї деркачі. І деді їхні жили собі, як добрі сусіди. Урвався ремінь коло ціпа, пропав истик від плуга або котрому не стало тютюну — то вже біг один до другого за ділом і при тім плелася всяка балачка. А хлопці любили заслухуватись у бесіду старих. Якоюсь солодкою казкою зливалася та щирість у діточі груди і з нею процвітало сердечне побратимство, як пишний квіт під сонцем.

Було добре. Ровесники підростали, наливалися втіхою і здоровлям, як ті гінкі дубки. Іржали, як жеребці бистрі. Знали багато співанок веселих, у качурів микали кручене пірячко таї косичили неділешні соломяки, що їх уже самі собі виплітали. Вже-ж бо й робився в них, як казали фудульно, грубий голос і трохи боліли у грудях тверді кочела... а деді кликали їх буйним словом: парубче!... Гай!... Гай!...

В голові від цього крутилося а плечі ширшали і знімалися буйно до сволоків. Засівалася під носом губа, розросталися кулаки, як довбні — а в руках і в хребті скоботала силюнька і просилася в них на світ... Кудись із хати, із гнізда, під пахощі весняні, під тучі літні громовії. Гей!...

Тай ішли оба селом, як два тури, несли буйні голови й розсипали дорогами співанки, такі молоді, як під росами пшенишні руна. Так то було...

Хтось виглядав їх у вікні зза сонця... десь у вночі скрипіли ворота й розсипалися по стежці цілунки, як грань.

І разом станули „під міру”.

Стрункі, з ясними очима, веселі, як два місяці, з білими зубами, як білий міцний кремій. Усміхнені деді дивилися на них і потручували себе в боки ліктями, що в них, ади, хлопці — хоть малюй!

Прийшла осінь.

Упав на підлогу чупер. Дали мундір, припняли шаблі сталеві тай усіддали під них коней вороних...

І став проходити час... Задавав легіням туги — бо в селі лишалася Оленка Фаринючка, як горіх лісковий...

Пишуть хлопці листи до неї — потайно один від другого. Пускають їх ізза рік глибоких, ізза гір високих — пускають тугу свою з далеких сторін до дому.

На другий рік дістали відпуску. Ішли свята, а вони дуріли з утіхи.

— Ідемо, брьи, Пе’!

— Їдемо, Миха'!...

Черлені шапки вуланські, золоте шнура, срібні гузики — реміння, аж світить. Оттакби — ану, котрий кращій!

Поїзд рушив у тиху північ.

Місяць поклав на хмари золоту голов і дивився крізь сині віконця на груди землі, що пахли весною.

Легіні зложили обережно папері, як дорогі банкноти. Посідали на лавки. Спати би, дорога не близька! Але сон утік, не хоче сідати на очі. Петро добув тютюн. Курять і пускають крізь тонкі кочільця свої думки тендітні. Кожний потайну гадку:

— Ба, але що там буде?...

Зиркають на себе зизом, потайні вогні перехресними мечами рубають мозок.

Думає Петро, думає Михайло: чия буде та бісова Оленка... І їхні чола укриваються темною полудою, жорнають свій гнів червоні вилиці, вістря, як бритва, стискаються кутики уст.

А поїзд суне крізь ніч і сопе буйволом. Гремлять колеса під такт, б'ють люто по рейках — скрегоче заліззя, а з вікон падають мертвецькі пасма світла на зелені руна збіжжа, на темні копиці дерев і женуться за колесами далі... далі...

І ніби йде розмова, але недоговорена, силувана. Щось устрягло Петрові в горло, якби гадючий клубок, поганий. Він таки видів, бо видів... того листа, що писав його Михайло крадькома до... неї. Зразу очам своїм не вірив. Але-ж там було на папері написане її ім'я, як вогнем палене.

Приїхали. Увійшли в село. Дорога витала їх, сади кланялися черешневим квіттям. Подали собі руки, процідили крізь зуби слова й розійшлися, не оглядаючись.

— Ба, чому не прийде до нас Михайло? — Питав цікаво Петра його дедя, але Петро почервонів і гнув у другий бік.

Так якось недобре минув їм цей вільний час.

Оленка цілувала Михайлові вуса тай казала, що ждатиме ще один прикрий рік, поки він із війська не прийде, а далі буде те, що вона його жінка, а не Петрова, бо вона не за ним.

І так через Оленку між товаришами й побратимами великий гнів. Цілий довгий рік минув їм у мовчанці. Михайло діставав листи від Оленки, а Петро горів із туги. Але проскакав час, як заяць по ниві — хлопці відслужили тай повернули домів...

Загув у літі бубон та защебетала скрипка на Оленчиному подвіррі... Пилом тонкої дрібушки розсипалися цимбали — і ніч і день і ще ніч. Було весілля веселе, аж п'яне. Тоді Петро вийшов на роботу в поле й за верхами справляв сінокоси. Не хотів вертатися до дому.

Гарячі дні серпня жахтіли над землею, а серед піль вянули руки. Гомоніли співанки без кінця, без упину, аж їх накрила війна чорним крилом і придушила в гарячому пилі.

Тай заплакала Оленка Фаринючка за своїм чоловіком.

— Ей, Миха', брїи, нащо нам гнів через бабу! Були від ранку такими товаришами, що душу один за одного — тай будьмо-ж так і до останку!...

Тепер уже поєдналися оба і йшли туди, у світ, разом, без гніву. В коршмі „на болоті” цоркнулися шклянками тай цілувалися. Тай Оленка вже коло обох припадала, як манна солодка... В її очах дріжав великий жаль і загивав десь у глибинах, мов у тумані осінньому ключі журавлів журливих. За ким летів він—вона й сама не могла відгадати. Оба вони її рідні. І одного і другого може не стане... Десь пригорне їх чужа глина, а вона лишиться з тугою коло серця, як дикий гліг на полі...

— Я не гніваюся на тебе, Оленко, — казав Петро, і пригортав її до грудей, ані на тебе, ані на Михайла. Любіться, як знаєте, але туск був у мене. Та — пропало, а тепер оба від тебе йдемо і я і він. Кому яка дорога буде — хто вгадає.

Оленка поцілувалася з Петром, а тепер Михайло ухопив її пишну голову у свої долоні й вицілював її сплукані очі.

— Один тиждень був наш, Оленко, лиш один короткий тиждень, якби ще такий другий — я служив би їм до кінця світа... Будь... будь здорова, моя чічко, може ще поверну. А не верну — га, не мое право, а кулі не з кулішу.

Провадила обох на стацію, до машини, а потому вертала, як без обох рук. Тільки гомоніла розкішним дзвоном у її душі Михайлова бесіда — а проче все полетіло кудись на швидких, невидимих крилах, мов сон.

Одної днини прийшов поштар і приніс лист. Оленка вхопила письмо тай читала, ні не читала його, а ціла горіла і тряслася над кожним словом, що прилетіло до неї зі світів німецьких, і, як ластівка, до неї щебетало.

І писав Михало, що так... і так!

— „Дорога жінко! Баную за тобов тай за сторонами. Тут у цій Італії скали тай гори тай спека. Перебув я неодну баталію, тай нераз смерти в вічі подивився, але досі здоров і дужий. Не вгадаю, чи верну до Тебе, любко моя, та надія не вмерла. Але ти, Оленко, жди мене. Я ще зявлюся колись у нашій хаті так нагло, як нагло паде на нас італійська міна тай колише землев. Я верну і ще заживемо. Лише памятай, Оленко, аби я не мав до тебе жалю! І будь здорова, як риба в воді, як сонічко на росах і будь весела, як наша царинка в літі...

Кланяється тобі почерез мене Петро. Ми оба, в однім регіменті, в одній компанії. Ще раз бувай здорова, моя жінко мила, моя Оленко! Твій чоловік — Михайло”.

Прочитала Оленка той лист тай не та стала. Втерла з вій солону росу, побігла до мами тай до сусідів і читала їм письмо від Михайла: ...не журіться людоньки, мій таки жие тай здоров, хоть раді би вороги, аби я плакала!... Бо Михайло є десь там, на фронтах і... Петро є.

Вертала до хати. Цілий день — якби їй крила наростали.

Одного вечора хтось у вікно застукав. Побігла Оленка відчиняти двері. Серце вдарило в колесо, аж ухопилася за груди.

— Добрий вечір, Оленко!

— Ти, Петре?

— Хиба не бачиш?

— А Михайло?

Петро вхопив Оленку в обійми, аж крикнула.

— Чи ти здурів, чоловіче, що тобі! Та-ж я тобі не дівка, а чужа жінка!

— Може чужа, а може й ні — хиба ти вже забула про наші колишні розмови тай про твої обіцянки?

— Петре, що було — минуло, а ти спам'ятайся.

— Добре, але твого Михайла вже нема! Таку приношу тобі відомість.

Оленка скрикнула трівожно й сіла на лаву. Мовчала і втирала очі.

Петро ждав довго, вкінці виняв зімнятий лист, пересяклі кровю паперові гроші й положив на стіл.

Вона гляділа без думки на це все а сльози, як зі спусту, ринули з очей.

— Шкода плачу, але ти плач, то стане легше. Та слізьми його до себе не прикличеш, ані голосінням, бо він не видить і не чує.

Оповідав — як було:

По півночі був наступ. Гармати грали ще ввечера, як вужі пекольні. Минали страшні години, як судний день. Ворог подався, але за хвилю здвоїв силу. Треба було втікати.

— Коля так біг серед вогню і граду куль, я

побачив у ямі, виритій „мерзером”, твого Михайла. Кров біла з грудей, як із чуркала. Розщипив кабат, взяв газу, щоби сперти кров, але вдарила граната й поховала Михайла на віки. Я побіг далі... Нема твого Михайла... Що нема — то нема!

* * *

Пересунулися гряди — багато, багато змінилося.

Полинялий, мов осінній листок, сидів Михайло вечером у робітничій коршмі над склянкою пива тай думку думав. Замість до дому з італійської неволі, попав із партіями поворотців до Франції. І довга лежача... Шпиталь. У грудях кололо від незгоєної рани. Тепер прийшлося важко працювати під землею коло вугілля. Не ставало сили. Чорна сажа проїла шкіру, а гнів душу. Листів із дому не було... Лиш одна думка вертілася в мозку: вибути ще який час, виздоровіти, заробити грошей і ненадійно відчинити двері своєї хати. Дихнути сонцем своєї землі й бодай раз витягнути кости у власному гнізді...

Лоскотіла вінда й Михайло йшов на довгу, тяжку працю під землю. Заробляв і складав франки на дорогу. Вкінці дістав папері й поїхав. Невиспаний, голодний добрів до рідних порогів.

У великодню неділю скрадався селом, як злодій. Ніхто не пізнавав його. Лише поля й сонце — як колись. Який молодий був тоді, коли відсія відходив у світ... Кашель сіпнув звітрілими грудьми —

— Інвалід! — закрутило в мозку гарячим колесом. — А хто буде робити на тебе... мой!...

— Що це?

Він уже коло своєї хати... Як вона... Гей!...
Ось перелаз, який сам поклав, гребінь сподом тро-
хи вигнувся... Журавель із новим ведром... Холод-
ний піт виступив на чоло, затріпотіло серце, як
птах. Ноги задріжали. Він присів на перелазі, гля-
нув по подвіррі... Вилетів із хати розкотистий сміх
Оленки і ніби врадував, ніби вжалив кропивою...
Чого б їй так сміятися... може з нього, але його
відсіль не видно. Вікно від городу...

— Га-га-га! — задуднів грубий чоловічий го-
лос.

— Петро або чорт...

— Га-га-га!

Затремтіла Михайлова рука і стиснула судо-
рожно гудзоватий ціпок. Хтось сміявся, наче сіпав
його за лахміття. Збиточний вітер грав крізь зуби
на старій гонті. З кута подвірря зірвався на ноги
пес і став брехати, вишкірюючи білі острі зуби.
Але раптом перестав, замолов хвостом і заскомлів
радісно.

— Йти чи не йти...

— Чому не йти — а кудиж тобі йти!

Рушив, як давно до наступу. Увійшов до сі-
ней, а з сіней до хати.

По хаті бігала свавільно півтретялітня дів-
чинка з вишневими губками, а за нею повзав здо-
ровий мазун і реготав з утіхи. Дівчинка тягнула
на нитці колісничку, а хлопчик пацав замашисти-
ми руками й ловив її.

Петро й Олена сиділи на лаві, гляділи на
герць дітей й раділи. Петрів бас летів попід сво-

локи, грімкий і такий щасливий, як гомін ліса, коли вбирається у брость.

— Добрийдень вам у хату!

— Михайло, чи смерть...

— Може він — а може й чия смерть... Хто це вгадає.

— Здоров, Петре! — Михайло витягнув руку на привітання, але Петро вріс нагло в землю, засунув голову між лопатки й загубив у землі свої очі. Олена грюкнула дверми, а за нею полетіло коротке розбите ридання.

Відчиненою половинкою вікна гойдав уперто запашний вітер.

— Ку-ку! Ку-ку! — Кликкала понад садами зазуля. За рікою грали гамором великодні дзвони, розрадувані як діти.

На крилах із білого рясту прилітала з гаїв перепелонька.

Вербовая дощечка —
Ходить по ній Настечка.
На всі боки гляділа,
Поки любка не вздріла.
А як його уздріла,
То злегенька злетіла...

Дихали й витягалися зі сну розорані ниви. Горів у сонці зелений ліс, як легінь весільний. Простував сочисті рамена й піднімав до неба голову.

І защеміло у Михайла на серці від болю й туги. Для нього не було вже надії, все розбила вій-

на. Не родилася нова пісня життя, хоча летів голос телинки над полями.

Ось, вони — мають ту пісню. По хаті розсіпалося сріблом їхнє покоління.

І закипіло в душі. Гнів сіпнув, червоний, їдкий. — Знищити, розтерти в порошок це кодро, що росте на згарищі мого щастя!

Чорні, як смола, думки угризлися під череп чола, брови стягнулися, мов гострі коси.

— Вуйко! Вуйко! — залебеділа дівчинка. А я маю писанку, адіт яка класна!...

Михайло глянув у сині великі очі, як польові дзвінки. Розхилені уста дитини кликали його. Він поклав долоню на дрібну голівку й солодке ніжне тепло поплило рукою до його серця.

— Ні!... щось тихо прошептало у глибинах.

Він глянув спокійно Петрові в лице й їхні очі аж тепер привіталися...

— Прощайте — я піду...

Він вийшов на подвір'я. Під лісом накрилася його нива зеленим руном і кликала до себе на свіжу постіль.

— Михайле, брате мій! — крикнув за ним Петро й сам налякався власного голосу. Він підбіг і хопив за руку й потяг до хати.

— Михайле, побратиме мій! Сідай на лаву, сідай, мій гостю дорогий...

Крізь двері влетіла Ягілка. Уся в коралях, у заплітці ярій. Розпустила завітчаний волос шовковий тай побратимам бервінковим спомином до ніг поклонилася. І просила їх, аби собі прощення мали, себе не стріляли, не рубали... у гніві ворожому не

вбивали. Ухопила їх за руки, аби привіталися, до
шиї срібним повоєм припала, аби пригорнулися
й собі свій вік парубоцький пригадали.

Кинула їм на стіл вінок свій пишній із дзві-
ночків синіх, із рясту білого, із квіту вишневого...

— — — — —
Цоркали чарки кришталеві.

Побратими цілувалися.

Дружні слова падали на винце червоне...

А вино до сонця: як кров...

— — — — —
— Михайле, брате... Місяцю золотий!

Пригортали себе до грудей, голови до себе
схиляли, дні минулі, молоденькі нагадували...

На Петрові руки падали гарячі перли з Ми-
хайлових очей.

По Землі.

(Памяти 1922. року).

По тій Землі ішов, блукаючи, Біль — від одної межі — до другої... Ставав на перехрестях і шукав дороги.

Кликав.

Але його голос глушили вогневі півні й чорні галки, що з криком летіли від Лукоморя до гребенів Карпат і глушив його скрипіт теліг і ляскіт батогів і проклони. На степах чорніла потоптана ковиль.

А Біль глядів:

На право — хрести --

І на ліво — хрести...

І чорне небо над землею.

За розваленими окопами — стогін калік і сиріт. Туди пішов він похилений, із печаттю мовчання.

Регіт Дива курився понад верхами борів. І вчувався Біль у цей регіт і слухав, як у судорогах беться серце землі...

— Мамо!... Мамо-Землице!!...

Заридав.

* * *

На його шляху станула Зневага.

— Куди?! — зашипіла.

Біль заціпив уста, аж на чолі набреніли пруги.

Підняла кровавий меч.

— Бий! — закричав — нехай почую силу твоєї руки.

— Грянув по шоломі тяжкий удар — стрясся вогняна ряска й посипалася до ніг.

— На коліна!!

Але Біль стояв і мовчав, доки сама не схилила голови. Тоді сказала глухо: Іду! — і пішла...

— Що це?...
— — — — —

Приложив до очей долоню.

На ниві крутився Голод.

Припадав до скиб, лютий, як шакаль. Його пазурі вїдалися в чорнозем, глибоко, до серця землі, але замість зерен насіння вигрібав сталеві кусні й порохна з кісток.

— Чого шукаєш тут?

— У-у-у-в! — повіяв над ланами холод...

— — — — —

— Що?!...

— — — — —

— На ниві золотих колосків не стало! Загнивався Дажбог!!..

І Голод тікав у село.

Здирав перегнилі острішки, їв осети, кропиву, летів сараною на сади, обгризав їх до кори, давив усе, що стрів і стукав до мужицьких вікон.

Від гуркоту родилася в хатах тривога, кри-

шився з ікон васильок і падав на білі лави з восковими свічами.

Не вступався.

— Що буде, що то буде? — журилися мами.

У засушених грудях, замість молока — сукровата отруя... Синіли й конали козацькі діти. І дзвони не дзвонили їм.

У кошницях і засіках не було вже нічого.

На цій багатій землі козацькій.

Діди клали навхрест худі руки, схиляли до грудий воскові голови й засипляли навіки.

Невинність віддавала себе за кришочку хліба.

Хтось когось убив і — кров випав.

Брата — брат...

Мати — дитину...

Злюща Морана розгортала над дахами чорний фелон і вдихала погребний дим.

Десь ізза нових кордонів, що розлупили Україну на чотири грані, долітав п'яний сміх побідних сусідів...

— Хочеш пекла?!.

— — — — —

Біль заціпив уста, обтер із очей солону росу — і пішов далі: від одної межі — до другої.

* * *

І була ніч над полем.

Він простягнув руки і став. Тоді побачив червону заграву, що загорілася поміж небом і землею.

По плаю вплив із моря місяць і всміхнувся, як легінь перед музиками. Схилився й щиро сягнув за повісянну пазуху.

Набрав повні жмені — посіяв:

— Раз! — жменя срібла.

— Два! — жменя золота. І земля затремтіла, як дівчина у просонні. Біль усміхнувся: може завтра прийде сонце й висипле діаманти і пшенишне зерно...

* * *

І він ішов від одної межі — до другої. Високий хрест стояв на масовій могилі й держав на раменах долю кривавої землі...

І Біль побачив лице, біліше від снігу білого й почув голос ніжніший від музики весни:

— Прийде Дажбог! Вони — не вмерли...

— Хто ти?..

— Я — Лада. Ходи за мною!

Простягла алябастрові долоні над рядами сплячих лицарів.

Легкий подих просоння війнув по тернових вінках.

— Спіть, хлопці, спіть!...

— Спіть, хлопці, спіть! — шептав за нею.

— — — — —

Лежали їх тисячі — один біля другого, як за життя колись у бій ішли: рамя об рамя... На чолах вогні грядущого.

Лада схилялася до них.

Стелила свіжу постіль, як добра мама дітям. Чола їм цілувала.

— Спіть, хлопці, спіть!...

— — — — —

— Бачиш?

— Бачу!..

— Це скарби цієї землі!...

Біль поклонився Ладі.

Поклала долоню на його плече :

— Будь сильний !

— — — — —

— Будь гордий !...

— — — — —

Розстігнула золоті опони на точених грудях.
З лівого боку — кров.

— Пий !

— Кров ?...

— Пий і — будеш мій ! Тям : Будь Ти *великий Біль*, що знає свою глибину й мету.

— Лише той переможе, хто кров свою пролляв і в страстях пізнав обличчя правди... Хто ласки, ані пощади не благає ніколи, від нікого !...

Схилився і спив сім рожевих краплин.

— Ладо, умру за тебе !

— Візьми ще це ! — відвалила гробову плиту й подала меч.

— Ладо !

— Тепер іди туди, між темних, голіодних і прокажених, що гинуть під розваленим гніздом.

— Запали їхні серця, нехай загоряться, як сухий чир ! Коли зійдеш із отсеї могили — з любови розпадешся в мільйони пилин. І буде їх трицять і сорок мільйонів і більше. І при кожній пилині — одна щербина з вістря гніву !

— А ти ?

Його очі палали.

— Ждатиму тебе тут, під цим хрестом, аж повернешся. Аж кожна пилина розростеся у свою

величину й доки не насталиться вістря гніву в силу блискавки і громової тучі.

— А тоді?...

— Тоді прийдеш до нашого хреста.

Твоє нове ім'я буде — Легіон!

— Будеш грізний. І блисне вістря твоє по землі від Лукоморя... І ти прийдеш до мене завітчаний, як весільний легінь!

— Ладо, Ладо моя!...

— Тоді викуємо золоті плуги і срібні борони й розвернемо козацьку скибу.

І не буде: ані сліпих, ані голодних, ані прокажених!

— Ладо — я вірю!...

— Іди-ж!.. бо скоро буде день...

О ч і.

Цілий тиждень... усе вперед, усе вперед. Я забув як називаються дні. Знав тільки одно, (що є): гарячі дні серпневі й безодні ночі над степом.

Ранком піднімалося сонце на золотих штиках, усе вище, вище... і цілий день несли ми його на плечах, оперезаних ремінням і на головах, закованих у сталь. В полудень воно було найтяжче: пригигнало до рудих стерниць і переораних нив. Тоді у склепіння голови били черлені молоти, а в ухах дзвонила пісня суети. Ні то сон, ні дійсність — якесь нудке, одурливе знечулення, в якому губилися змісли. На білках очей у моїх товаришів я бачив багрову сітку з дрібних жилок, як пряжа паутиння.

І — ніхто нічого не говорив...

Під сирим шовком неба вибухали хмарки, витягалися за вітром у довгі пасма або мерехтячі кружева й поволі загасали у прозолоті сонця... За хмарками греміло й сипало кришками заліза.

Але хто цього боявся! Це кожний знав, що довкола ворожий перстень, який стискається, корчиться, щоби нас розтопити у своєму вогнищі.

Не було відпочинку. Спали йдучи. Коли втома всисалася найглибше в серце, тоді будилася уя-

ва. Ввижався ліс і срібні груди ріки, пересичува-
лося повітря запахом хліба...

— Води!... Води...

Я ще не знав мук, що несе спрага. Ми відбива-
лися. Жевжіли кулі, але я про них зовсім не думав.

— Жажду!... жажду — у страшний час кли-
кав на хресті Христос...

Я згадував про те, коли ми читали у школі
про хороброго Македонця, його спрагнене військо
і про ту воду, принесену в шоломі... Коли всі не
можуть пити, то й він... і цілющі краплини дощем
на сухий гарячий пісок... І — нагадував я собі ши-
рокі облоги дикого поля і бранців під батогами
яничарів, гонених на безвідді... або тюрми з ого-
родженими площами на кришах... Туди випрова-
джували засудженого на смерть і він серед стра-
шної горячі умірав на плиті, розпеченій сонцем...

І — перед моїми очами у склянці чиста вода,
як великий живий брильянт. Я витягнув руку, але
вона зникла, тільки чую, як присихає в устах до
піднебіння язик.

...Страшний пил устав хмарою під небо. Впа-
ли гранати, мигнули на конях вершники. Довгий,
протяжний крик розбігся степом...

Ізза горба кулемети в останню стрічку.

— Буде з вас!...

У долині замовкли гармати. Перстень тріс.

...Два кулеметчики підняли розрубані голови,
але не вдержали.

На стерні засихала кров.

Великі мухи сідали роєм і пили...

* * *

Я спав таким сном, який лише дає старе вино. Хтось мене збудив — але хто?...

Нікого не було.

Був тільки досвіток, принадний і молодий, що хотілося... дуже хотілося жити. Але нараз...

Я побачив ескорту.

— Куди ведете їх?

— На суд!...

Значить, нема їм цього життя і не їм його пісня. Дивно було... У гніві скорше вбивають — менше рефлексій. Тепер ті кріси на плечах видались мені страшними... Інакше блестіла сталева цівка з мушкою на кінці. На тій маленькій мушці сиділа вона... так спокійно, так невблагано — смертю

Їх було тринадцять... Я підійшов до них. Це були люде, звичайні люде, що так само хотіли жити, як і я та інші, так само їх тишила краса... Веселе щебетання пташки, журчання срібнолускої води, усміхи квіток і сто колірів ув одній краплині роси. Я знав, що саме тепер вони відчувають це сильніше, ніж колинебудь. Усе це падало їм на душу роздзвінними акордами працання... Що?... помилювання... хто там знає...

Пашіли румянцем хмарки. Здоровий день мив у росах очі. Копи й полукіпки вижатого збіжжа порозсідалися гуртами, як дружки весільні, тай дожидаються, коли їх повезуть.

Велика червона куля викочується вгору. Заколував по просторах ястріб. Життя підняло красу на долонях. Пригаслий місяць поклав голову на срібне вітрило...

Я не знаю, що зі мною сталося. Хіба-ж я не бачив людських очей?

Колись я глядів у розмріяні очі любої дівчини... читав тугу в очах матері, бачив радість щасливої дитини. Я ловив біль у очах сироти, що з витягнуною рукою просила кусника хліба — але ці очі були зовсім, зовсім інші... В них було щось із тієї гордості, в якій смерть простягала руку до життя без усякого страху й пониження... А вони всі, крім його, скомліли: помилуйте! Лиш він один між ними, як дуб у громовицю...

Славянський довгий вус, гаряче, ясне лице, без тієї суворости Марса й борозди гніву довкола уст. Якась невимовна краса засіла на цьому обличчі без ліній болю і страху...

Я витягнув до нього руку і струя розкішного тепла поплила з мого серця. Серед брязкоту крісів і захриплого крику мені так хотілося пригорнути його до грудей... Воріг?... Гм!...

Блиснула думка: рятуй! він не сміє вмерти, такі повинні жити!... Алеж як?... Хіба послухають?... Так — я його мушу рятувати! Що мені до його товаришів?... Вони скомліли без кінця душами, дивилися, як присилені на ланці пси. На дні їхніх очей умерла гордість... Я бачив перед їхніми очима потоптану ідею, за яку йшли з вогнем і ножами. Їм ножі вибили з рук, але з тим усім вибили ідею... Вони згинуть, як на стіні рій мух від звичайної тряпки.

Але його я врятую!...

Що я не знаю, за що йде на суд?... На що це мені знати!... Що він чужий мені... Ні, тепер

уже не чужий... Ні!!... В ньому потонула моя душа, як вода у спрагнений чорнозем — а його очі в моєму серці, як перші вечірні зірничі... Я знаю, знаю його від тисячів літ, ми стрічалися колись, як кришталі сніжин на бігунах — і блукали і знову стрінулися...

До полудня я бігав від Анни до Каяфи. Мене вражали до живого іронічні дотинки. — Хіба-ж ви не знаєте, що це не піжмурки діточі — але військовий наглий суд! Коли не буде вини, звільнять, коли-ж..., то й рідна мама не допоможе! Але чому ви саме приходите по цій справі... хто вас посилає?.. Це щось не вовсім ясне.

— Для мене ясне й тому не буду говорити більше нічого... але... але йому не повинно нічого статися... Чуєте? Це не звичайний кіт, якого можна й ломакою...

— Ех, сантіменти, поезія!... Тут діло ясне, війна сантіментів не повинна знати! Але, ну... що зможу...

Блиснула надія, як до сонця крилце бджоли... розмова скінчилася.

*   *   "

Давно минув той час... а очі дивляться з глибин... ізза тої обірваної гори, де вони потонули в землю. Тепер там маленьке озерце з хрустальним дном, а на тому дні: сині очі...

Тямлю.

Лягали на землю вечірні тумани. Утихав крик в обозі. Сонце доземно чолом...

Було сумно.

П о в о р о т .

(Зі споминів мандрівника.)

Почалася друга половина грудня 1919. року. Пізнім вечером заняли ми квартири по довгій мандрівці.

Так хотілося хоч трохи спочити!...

Свіжий сніг припорошив замерзлу груду. На душі було так тужно... Хотілося когось слухати, хотілося теплих жіночих слів, або срібного сміху розбавлених дітей. Проклони й вічні крики стали каменем під грудьми й від них було болючо. Одної хвильки забуття, втечі від дійсности!...

У моїй комнаті було запашно й радісно. Не було бруду, не було потертої соломи. На столі стояла лампа, з боку усміхалися золоті написи книжок, що стояли рядком і манили до себе. В куті ліжко, застелене коверцем, а на ньому з вишивками подушка.

Так радісно!...

В печі тріскотів свавільно вогонь, по хаті розходилося тепло.

Чому зараз мені нагадується різдво — питав я себе і при цьому поринав думками в минулі часи діточого віку наївного... А добре то тоді було!...

Хотілося вражінь зимового вечора... Ніби справ-

ді горить у печі той червоногривий вогник. Брати вже сумерком приїхали з ліса... Коло керниці форкають коні і дзуркотить морозне заліззя... Відтак чую, як поза хатою дуднять кінські кроки, як скриплять ворота і як брати з парубоцькими смішками стягають із чубатих голів нові клепані й вистукують замерзлими зап'ятками до помосту у присінку. Відчиняються двері і дві здоровенні гриви всуваються в хату...

— Ну, хлопці, приїхали?... Як там?...

— Ба, приїхали. Як по склі...

— Шеби січки, хлопці! Ано, мах-мах! Такої дрібненької на три дні.

Мисько чує як балакають на столі вареники з рибою, ложка задерла хвоста в макітрі з пшеницею на меду, теплий борщ із „крепликами” парує лагідно. В куті моргає дід і на всю хату пахне сіно зпід скатерті, пахне давно привялим чабриєм та горошками.

Такий мир у хаті... у печі горить, під сволоками танцюють дві воскові свічі, як ті дві зірніці, що зійшли на небі зза гір і морів далеких...

Січкаря чеше, аж їй із вилиць сиплеться. Хлопці впріли й не чують студених пальців у діда Мороза. А він скалить зуба, сміється й трясє клапанею понад стайнями й оборогами...

Хрупає у стайні спокійно маржина. Добрий вечір добрим людям на здоровля!!...

— А гов, легіні — мама до столу кличуть!... Усміхають такі добрі мамині очі. Батько спільну молитву...

Щось наче казка, що в вирій полетіла...

...І огорнула мене туга за ріднею, за лицами батьків... Хотілося хоча на хвилю втічи від якогось Денікіна, від страшного „завтра” — від тифів, від усіх картин, що гляділи в душу совиними очима й поганими пазурями угризалися в душу.

На столі стояв тютюн, — справжня благодать наша.

Того дня одержали ми по довгих місяцях білля. Яке воно біленьке, чисте! Як чудово пахло!... й шевеліло так ніжно, приманно...

Четар Лісовий придбав, що треба. Ми лагодилися до спільної вечері. Цеж був день святого Миколи.

Чорнява Саня ввихалася коло печі. Очі як дві криниці, уста рожевіли, а лиця пашіли. Готовила вечерю...

Це було на вороновицькій цукроварні, де ми на хвилину стали постоем, так бодай ми собі це уявляли...

Сходилися хлопці. Прийшов до нас і наш цікавий „вуйко”, урядовець тієїж цукроварні. Чого він не знав!

Знав світові мови, перечитав неодну у своєму житті. Ми часто заслухувалися в його цікаву бесіду й дивувалися, що десь там у якійсь цукроварні, в непоказній конторі сидить така цінна душа... Були також господарі дому.

Одначе моя веселість була така мутна, як сонце, коли дивитися на нього крізь зелений скляний черепок. Уся сила кудись розпливалася, таяла. Я почував жовто-блідаву втому. Було студено й гарячо.

— Чого сидиш надутий як бонза? — спитав

Лісовий шпарким голосом. (Семен був собі бистрої вдачі.) — Давай руку!

Я подав. Мені шуміло в ухах, у спині морозило.

— Раз, два, три, — числив скоро, дивлячися на годинник.

— Е, та твої очі у стовп пішли, хлопче, що з тобою? От тобі імянина!... Ну, встань, перейди-ся по кімнаті!...

Я виконував невільничо його забаганку, але в моїй голові клепали ковалі червону штабу і я неміг чути гомону могого ходу.

— Держись, ов... то зле! — хтось там сміявся.

— Не дармо він так учора гриз чосник, головка за головою тай перцюгою підливав. Значить передбачалося шкурою, що буде млісно...

Я почув на собі милосердний дотик очей. Прикро було. Раптом стало мені жалко, мов малій дитині, якій одібрано милі забавки. Я почував, що всі сподівані вражіння сьгоднішнього вечора вже не для мене... В голові лупають молоти, гуляє в пульсах кров. А горяч усе бе вгору полум'ям буйного вогню. Я заслухувався в себе й западав хвилями в якісь безодні нетри, де було душно й сонно.

— Термометер сюди!

Подали.

— Ага... е!... Братчику! (39.5.)

— Го-го-го! Будеш панувати, як той казав. Нині ще будемо спати тут, але завтра, як стій, — у шпиталь.

— Ні-і-і! — крикнув я.

— Ей, чому-б то — „ні“, як святі будуть ласкаві, то може ще свиснеш на небесну команду...
Лягай, лягай, небоже, та не репетуй.

Я стояв, як який винуватець, що нічому не сміє опертися, що йому присуджено. На мене гляділи все по парі чийсь очі, усміхалися уста глумливо. Хтось ніби падькав, жалував, а мені було пудно, соромно й ненависно слухати, дивитись...

— Ф-ф-у-у!... Чому вони глядять на мене?... Так — я вже до складу належу? Значить оглашений...

— Тиф! — Тиф! Тиф! Шпиталь!...

Ах, я знав ці наші шпиталі. Купа соломи... Сопух із шинель, чобіт. Гниття серед смороду... Ні лікаря, ні лікарства!... Тільки те, що лежатимеш як на розпаленій блясі, а хтось другий лежатиме на тобі, закинувши на твоє лице вонючі зап'ятки розпатланих чобіт... Або-ж я ліпший од тих, що зараз там лежать?... То не довго, що дня по двацять стрільців покидає борсатися...

Мені стали викривлятися їхні лица... Я нагадав собі школу зі сходовою кліткою в Немирові... Це був наш перший одпочинок... з тяжкого подільського болота... Тепер замерзлу груду прикрив сніг і все лягло на тиф, голодне й босе...

— Але чого глумляться мені ці мертвяки? Ага, це Гриць Тімак... Рано вчора голився, а в вечір під сходи... Ах ті сходи! В цілій клітці п'ятьдесятька замерзлих машкар, посинілі лица, як сушно... завірені очі на глум і сміх, як зпід води... І я теж туди?...

Але-ж я не хочу бути хорим!... я маю працю... я не хочу лежати, ні!... ні-і!... Лишіть мене! Чого хочете від мене, чуєте! Лісовий, пустіть, чуєте, чи ні!...

Саню, Санечко — дайте води!...

Була тяжка, гаряча ніч.

Над ранком тріщала з болю голова. То був такий біль, що хотів би покласти голову під великий камінь, щоб її давив і холодив...

Сходилися якісь люде. Я не знав їх, декого ледво пізнавав, — крізь грубу зелену шибу. Приходили, відходили, гримали дверми, спиралися на побічніці мого ліжка, дубасували по помості.

Коло ліжка присіла Саня.

Правда... її очі... я тямлю. Вони котилися: два темні гебани, темні — з маленькими перлами в середині... Я бачив у її руках тарілку. Що в ній було: вареники, чи що інше. Тарілка горіла зеленими й черленими цятками і крутилася скоро, скоро в її руках...

На мое чоло впала жаринка й погасла. Над нею забіліли два рядочки перлових косиць.

— Миколо Матвічу, поздоровляю вас із сьогоднішнім празником!

Я чув добре, як видовжувалося й танцювало по хаті слово з широким: а-а... пра-азником... а потім воно сховалося десь за ногою мого ліжка. Може там умерло...

— Саню, то ви? — може я так заговорив до неї.

— Це я, це я... ви хворі, а? Та це пройде —

чуєте? Хіба всі вмірають на тиф?.. Лише спокійно. Ви будете здорові.

— А хіба мене не покине тут наша бригада?

— Та куди! Бачите, ось, скільки всіх лежить... Ось і четар Семків і сотник Демчук і хорунжий Гуцуляк... і стільки стрільців... куди?... Кажу вам, що ви ще будете здорові!

— Вона, вона!... і друге слово розляглося широким сміхом на: о-о-о... й закрутилося по хаті: здоро-о-о-ві!...

Заросле лице поручника Короля хиталося високо під стелиною. Глядів на мене крізь густу мряку червоним лицем чура Мицишин, а потім — нічого...

Вона просила, щоби я їв... алеж... ага!—щось казала про весну... про сонце, про зелень Карпат. Її гебанові очі розпливалися наді мною сном безпам'яті. По розпаленому чолі потягнулася прохолодою її ніжна долоня. Крізь мозок пустилися в гарячих красках гієрогліфи. Губилися мережки життя: кудись летіли, сідали серед перехресть і тонули в безоднях. І я летів, летів — туди... безладно на червоне дно. А там люто дихали огидні пащі спекою пустині.

— Гах!... ггах! гга-гах-х!...

І було нудно, мертво, де „я” не був „я”, де одно „я” чуло біля себе якийсь друге „я”. Вони сповідалися з болем, від якого щезала пам'ять...

Згори шугнуло велике сталеве колесо й покоїлося зі мною в нетри. Я летів, летів—як полудневий шум... а потім: потім — я десь упаду, як розбита зізда... розлетиться мій мозок...

електричної лампки? Він так приманливо звисав від стелини мені в голови... На ньому було би так добре повіситись...

— Ах, та погань — Денікин! Якби не він, я бувби в Києві... Київ... Київ... Коли-ж я його побачу?... — І цей Денікинець у халаті, чого він тут між нами гойдається?!...

Я піднявся й кинув у нього пляшкою, що стояла на стільці — але вона впала на груди четареві Максимчукові. Мені стало його жаль. Я хотів попросити вибачення — зліз зі свого барлога й ляг упоперек на Максимчука. Він був уже „мо крізі“, його блискучі очі сміялися з мене. Четара Чорного голив хтось бритвою — а вона глипала двома кривими лицами...

— Хтось підняв мене, як сніп зі стернища й поніс на моє місце.

— Але там задуха... гриб! Пустіть!!... Я виліз високо на церковні сходи...

Крикнула сестра. Я почув жіночий голос, як свист батога, коли я впав до помосту. Почув млість, од якої задурів солодко. Потім — а може... то було. . Гм!... я не знаю...

— Чого той стрілець держить мене так цупко за руки? Чого він хоче?... Що?... Ага...

Я уважав його за жандарма — але за що він скував мене?...

Максимчук уже ходив. Я глядів на нього крізь червонаву полуду й він був такий великий, як під короною дуб, що підпирає вечірне небо. Від його кроків угинався поміст, а від голосу дудніли бубни в моїх ухах... Скоро випростує дужі

рамена, возьме на плечі кріс і піде зпоміж прокажених... І знову його сміх, як у горах лоскіт обірваного каменя. Але поки він мене тут лишить, хай зробить мені останню прислугу. Товариш-товаришові — бо я тут умру... адже-ж за вікном розхилилися чорні крила... Я піду туди, за Василем Пачаком... Ось, він оперся плічма до одвірка і сміється тим привітним усміхом, як колись у Відні...

Ага... Максимчук сів...

— Так, так... я буду говорити, ти пиши! Пиши, що я лишаю в завіщанні...

— Егеж, я мав закопані скарби... Ти смієшся, але пиши: величезні скарби під чорним каменем, на горбах коло Проскурова, біля трох вітряків...

— А далі... Скарб віддати... віддати...

— Кому? — питав Максимчук.

— Кому?... кому... ком-му-у — дудніла в пульсах кров — кому... кому-у...

Голова розпадалася. Крізь ледяну гору долітав до мене якийсь стукіт, свист, голосні розмови, блідий спів.

Мене звязали ликовими шнурками, прикріпили до ліжка й понесли високими ступнями на вежу. Там били дзвони. Величезне серце середнього дзвона мигало луком від одної криси до другої, а зпід його ударів спадала червона грань на мою голову, пражила уста, пекла в чоло, колола в лице — а я не міг рушитися...

Хтось підложив екразит, а може злетіло гарматне стрільно. Вежа розхитнулася. Розлягся страшний гук, обірвався важкий дзвін і я полетів на дно...

Так дивно. Я падав легко, як над полями осіннє павутиння...

— Де я?..

Хтось говорив...

Я побачив стрілецькі шапки.

Хтось сказав голосне слово: „Бригада” й воно розбіглося по вулицях міста...

Трясли землею колеса гармат, шуміли обози... Хтось від мене тікав... мене покидало щось, без чого я був нічим, без чого мусів згинути. Гупання чобіт, брязкіт замків... Хтось такий рідний покидав мене самого, як скаліченого на смерть коня... я чув, що вони лишали мене, як матір дитину на гробах — а за ними тиша... тиша... тиша...

Наді мною висока небілена стелина, як застоялий брудний сніг... і безодня пустки.

Ті, що вмірають, мусять чути ще й після останнього віддиху. Перед сконом вони не можуть рушитися, але всі останки життя зосереджуються в їхніх ухах. Вони не кліпнуть оком, бо вчуваються в ту останню пісню життя, що кругом них... Вони знають, що гаснуть...

— — — — —
...Гей, як довго спалося!...

Здавалося, що цілі віки в нетрах пролежав. Я отворив очі. Повіки важкі, як довгі намочені полотна. Але крізь шиби задзвонила радість. Кудись одлетіли чорні крила... Біль потах у перегорілому попелі, ковалі глухо кували десь далеко, за горою...

— Де ви були?

На стіну впали проміні соромливого січнево-

го сонця: зелено-золоті пасма... Кілька їх упало на моє лице. Збудилася раптом свідомість і скочила по струнах до синього клаптика неба, вгору, вгору — до живого вогню.

— Хочу жити! Я хочу жити!

— Ах, як студено!

Кости — нога до ноги, як голоблі в санках, дзвонить кістка до кістки...

Не було нікогісінько.

Я лежав під стіною на соломі... Але чому на стіні сніп кривавого колосся?...

— Ага, пождіть... так... це не був сон:

У його головах сиділа чорна, висока жінка і просила, щоби він їв „суп“, бо „суп“ такийже добрий, добрий...

— Їж, Васютко, їж, їй Богу, добрий!

Васютка слухав мами — кушав і падав безсильний, як потоптане стебло.

Так, тепер пригадую собі — я на нього був лютий: чого він кричить? Мене-ж голова болить од крику! Так... так... він був червоний і кремезний; я бачив півпрофіль його лица з острим носом... Він обернувся горлиць, щось пробубонів, підняв угору руки й нараз бухнула з нього кров, як із машини...

Комната закрутилася з його ліжком... далі... хтось крикнув: ма-мо! — і — хтось заквилів, як мева...

Що потім було...

Наді мною — кудлаті баранкові шапки... Потім хтось стрілив... потім дуднів поміст... І все десь дінулось. Але — коли це було? Де я тепер?...

— Хто тут?!

Не озивається ніхто.

— Що це? — глухо питалася думка.

Шапка... перегорена шинеля... Вирячені очі — стрілецький труп у моїх ногах — і нічогісінько більше.

Але думку заїв зубами стихійний голод, що озвався в тілі. По стіні мандрувало сонце й манило до руху, до простору. Будилася непереможна туга за теплою батьківською хатою. Але чи мав я її коли? Чи не був це тільки сон... Ліжко, тепле молоко й бодай одно мамине слово!... Ілюзія...

Але-ж я ожив... Чую, що я ожив... Тепер — тямлю, як вона називалася, сестра з лицем ангела... Може вона...

— Сестро, сестро! — мій голос розбивається поміж стінами домовини. До мене прийшов страх. Хто зна, чи тут узагалі є яка жива душа... Я закричав ще дужче: Сестро!!

— Загупав важкий хід. Увійшла якась присадкувата, червона копиця.

— Якого тобі чорта!

Підняла мій кістяк, що теліпався у драній сорочці і з цілою силою жбурнула до стіни. Я задурів і гробово замовк.

— Відьма!

— Чому я не маю сили? Е-е-й!...

У грудях душився чорний біль. Пустка і сморід стухлої соломи...

Поквапилося сонце і пропало за лісом. Заляг по кутах сумерк. У ногах розкрив широко рот

закостенілий мертвяк і позіхав у вічність. Лиш
 мое серце стукало легенько... ліниво... глухо. По-
 серед довгих мережок минулого, серед безладних
 споминів про силу, зелень і вояцьку безжурність
 злітала думка-лелітка, тікала на позичених крилах
 і на далекому безберіжжі западала знову в тяж-
 кий, глибокий летарг... Никла, як ті круги на плесі...

— — — — —
 Отетерілі, нудні хвилі! — як тупо тягнетесь
 ви в безконечність...

Болять боки, крізь шкіру пролізли кістки від
 лежання — горять рани.

По хаті ходить загадка життя...

— Чого смієшся, Сфінксе?

— Ой, не вгадаєш! Ти чоловік — а чоловік
 ніколи не збагне загадки життя. Ось, гляди! Ти
 тут гниєш на соломі. Тисячі таких — уже там,
 знаєш — у ямах і не встануть. Тисячі вас ще по-
 гинуть — а ваші сусіди пють перлисте вино з по-
 бідної чари. А що далі?... Бачиш? — не знаєш.
 Але я — знаю.

— Що-ж ти знаєш?

— Ви — погній!! Ха-ха-ха!...

— Геть од мене!...

Всумерках яскині думка думку жерла.

— Де вони... що під їхніми ногами криши-
 лася земля? Пригорнула їх, кістки їх висмокта-
 ла. Перенесли вогонь у грудях і розплилися в чор-
 ноземі... І — тих могил... Але коли вже прийде
 Він і кине вихром у маси і зрушить мовчущі ви-
 ри!

— Пожди!... Пожди!... Ще мертві ми воскре-

снемо! — грав на стіні промінчик сонця: блідий, блідий — вечірний...

...І день іде, і ніч іде
І — голову схопивши в руки,
Дивуешся, чому не йде
Апостол правди і науки!...

— Прийде, прийде він! — Я почув голос.

— Ню, ви живі... дайте руку...

— Пульс... Гм... ви вже по кризі!...

— А цей чому так розлягся? Час товаришу під сніг, бо з тобою годі нам... Тхнеш!... Він вийшов, а по хвилині вийшло двох із носилкою. Забрали трупа тай хутко понесли...

— Голодні ви, що? — Теплий мужеський голос... Ах, він і досі бренть у моїх ухах!

Мій страх одійшов. Наді мною схилилося благе, черстве лице, надихане морозом. Усміхнулося зпід чорного вуса рядом здорових срібняків.

Я напняв усі сили, притягнув до себе це братнє лице й цілував його... Коло мене була жива людина... Говорила дружніми словами...

— Де наші, братіку, скажіть!?

— Го-го-го! Куди ви взялися. Давно пішли, кажуть, на Бендери. Ви один тут. Вас лишили, бо не було кого з собою брати. На возі були-б ви давно скінчили... ви-ж були призначені в землю. Землі, кажуть, і так не минеш, але видно у звіздах писано ще підскакувати. Я думав... Ну, видно, що буде діло... Кріпиться, виздоровієте — доженете! Але до весни ви не рушитесь звідсіля, не сила.

— Як? Чому-ж це так? Я вас молю, возьміть-

мене звідсіль... Ах, та солома!... пече, тхне... возьміть, братіку!...

— Бендери... Бендери... Бендери! — вертіло в мозку.

— Ні, не буду я сидіти тут, таки піду на Бендери! Я тут не видержу... Де мої чоботи, шинеля?...

Я хотів усе зараз мати. Висунув одну ногу, другу, підвівся і впав на поміст... Не годен уже рушитись.

— От тобі клятї Бендери!...

— Ви що, куди? Чому тут під дверми?...

— Я хочу таки за ними, я...

— Ха-ха-ха! — заходився зі сміху мій друг, а його лице аж почервоніло.

— Та куди вам до Бендер, ви-ж на порозі замерзли б!... От тобі, Мусію, коржик, маєш Бендери. Та ви, чоловіче, знаєте скільки прийшло би тих верстовок проверстати?... Глядіть мені, щоб нікуди не посміли йти, бо мені зараз треба до хворих у село!... Не руште, а то замерзнете у снігу, їй Богу!...

...Я дістав харчі. Гей, якже-ж хотілося їсти! — багато, багато... Землю був би їв... Теплий чай... Як він розходиться по жилах!... Ха-ха!... І подушка і — пождіть! — сінник... простиральце... білля... Але-ж ті ноги, ніяк звести їх до купи... Коліно об коліно — як дві довбеньки. Гей, які ви неслухняні... клопіт з вами, ноги...

Раз... один разочок туди — до вікна!...

Все таке високе, аж у голові крутиться. Голова, якби на тичці... Держіть... держіть... ге-ей... дякую, дякую щиро...

— Може досить? — питає фельчер Фалатюк.

— Ні, ні... ні!... Ах, сніг... Який білий, який здоровий! І ліс такий дужий і люде йдуть так легко... Стійте... Стійте!... Кінь розпустив гриву — а ніздрі вогнем... Гарне життя!... Любе життя! Ізза ліса хмара біжить до Карпат... туди!... Що вони там роблять?... Думають: умер...

— Але скажіть, будьте ласкаві, що це за час?

— По Йордані...

— Так це вже після Різдва?

— А вже-ж! Проспали ви Різдво та й Деніки-на — слава Богу, проспали...

— А куди-ж він?...

— На Саврань було подався. От зволоч! Попалив, гаспид, подорозі. Кажуть, у Румунію пішли... чи куди. Тут і за десять верстов не знати-меш правди.

— Еге-ж! Значить, „неділімая” провалилася — а ми ще таки встанемо! Тільки більше... більше сонця!...

Одної днини, вечером, моїм утіхам не було кінця. Мене вивели з духоти. Я лишив „шпиталь”.

— Так, я вас веду до хазяйської хати, ви будете видужувати в моєї мами, — говорив фельчер Фалатюк.

Миша і Грицько держали мене попід пахи й вели кудись обережно. Мені закрутилося в голові від свіжого повітря. Я схибив ногою й почав знову кудись котитися, але їх руки піднесли мене... Я гойдався на якійсь вежі... Під нею скрипіли за-

взято колеса, дув зі снігом вітер, холод заганявся в душу.

...Я пробудився в теплій хаті, між людьми... Коло мого ліжка збіглася купка підростків — дітей. Вони шепоталися тихенько, щоб не збудити хворого „дядька“... А я справді виглядав на поважного дядька — моя борода... та цур їй!...

Було так добре на душі. У вечір сходилися люде, гомоніли — політику розбирали. Завивали махорку в „бомажечку” з проклямацій главного командьора Вонікіна тай пускали все з димом... І Симона Петлюру і Леніна і... махорка тріщала в димах і гриміли басы, аж дріжали заморожені шибки у вікнах.

За їхнім сміхом верталася з далекого краю пісня мого життя...

— Жити, гей, жити хочеться! Оттак випростувать руки до неба, гримнути закаблуком у поміст, щоб розколовся й вийти на стрічу весняному богові!...

Щось розкривалося перед душою, розривалися тьмяні опони, отвиралися простори ясні... В уяві хвилювали колосисті збіжжа, бренила бжілка, шуміли трави... в загравах золотих леліли в далечі степи... А над стрілецькими прапорами грала гомінка пісня в дорозі до Верховин чарівних...

...Ми йдем вперед,

Над нами вітер віє —

І рідні нам вклоняються жита...

Від радощів аж серце мліє.

Здалека чути гromи:
Там воля — або смерть!
Там — воля!!...

— — — — —

Сміялося сонце рожево.
Іржали коні...
Попід гриви — вітри;
Понад вітри — шапки стрілецькі...
Сміялося Сонце: рожево...

—————

Терни.

— Ну, чому мовчите?... Кажіть, чому мовчите? Ах, Таню, чи можливо в це повірити тепер, що ми так довго зналися, що ми жили колись одними думками, одним почуванням?...

Василь тріпав руками й ходив живо по комнаті.

— Ви таки мовчите?... Ах, певно... але-ж ви не думайте, Таню, що я жебрати хочу — ні, цього не думайте!! Я лиш от запитаю вас щиро: куди ви тепер пішли? Яка ваша нова дорога, за ким линете, як нетля до вогню! Я гадаю, що бодай стільки мені можна вас запитати. Де в вас розум подівся? Ех, жінки... жінки! Таж ви пропадете — мені вас жалко не як моєї любки, а прямо жаль, як людини. Що він вам, той нікче —

— Мовчи, мовчіть! Прошу!... Не смійте мені так про нього тут, у моїй хаті! Це... подло, розумієте!!

Устала і гнівливо глянула йому в вічі. Той гнів надавав їй щось принадного. Перед ним стояла його Таня, близька, рідна й така чужа далека... Їхні очі кинули в ядра стрілками і в серці зродилися нагло дикі припливи стиду й ненависти. Василь затрусився. На чолі потягнувся синій бриж гніву, повіки нерівно закліпали.

— Алез, Таню, я це вам останній раз кажу, що більше, більше —

Хтось застукав до дверей.

— Прощу, ввійдїть! — Таня скинула в моменті одну маску з лица і прибрала ще скорше другу.

За дверми, в темних сінях витирав хтось дуже старанно чоботи до старої решітки. Рука посовгнулася сюди й туди за клямкою і зза дверей висунулася прилизана лобина, з бачками і з усмішкою на губах.

— Добрий вечір!...

— Доброго здоровля — ах, це ви, пане Антоне!

Таня поправила махінально зачіску, а потім привела на місце пересунений на столі обрус. Василь обернувся до полички з книжками, що стояла під стіною, коло великого старомодного зеркала і став оглядатися за капелюхом.

— Маю честь вас познакомити: Василь Михайлович Крига, лікар... то є асистент і пан Антїн Римар, бувший капітан і маляр.

Крига, пригриз губу й усміхнувся.

Римар простягнув руку, витатися, але Василь залишив недбало праву руку в кишені й завсім не показував до цього охоти...

— Я перепрошую, — перебив Римар прикру мовчанку, ніби не помічаючи цього, що сталося — я вибачаюсь, але не буду вас, панно Тетяно, турбувати своєю приявою — я тільки так сказать, тільки по старому ділу... Ви знаєте...

— Ах, які ви, Антоне! Чого-ж?... Ви нам пре-

цінь у нічому не мішаєте, а я така рада, що ви прийшли... Але, що-ж це, чому не сідаєте? Прошу!...

Римар сів на фотель і наче не важився говорити, наче чогось дожидався й позовів потавав у глибокий фотель, як у трясовину.

— Ну, що-ж — як діло? Невже ще не покінчили останнього образу? Правду сказати, — чудові, любі ці ваші малюнки!

— Мені втішно, що ви їх оцінюєте, ви, панно Тетяно! Я дуже щасливий, коли вірите... Гм...

— Але-ж ви, пане Антоне, без нічого прийшли, голіруч, — це-ж хиба годиться так?...

— Вибачте, Тетяно Гаврилівно, я залишив у сніях, не хотів одразу сюди всього нести.

— Що, вже готовий — ви справді його принесли?

— А вже-ж, тільки хвилинку!... При цих словах Римар вибіг до сінєй і, посвітивши сірником, підняв рямки досить великої форми, обвинені білим папером.

— Отже уявіть собі, що це вже останній викінчений образ із моєї колекції воєнних сюжетів. Тут поезія — тут розмах!

— Ха-ха-ха-ха! — Зайшовся від сміху Крига — з якої-ж це війни ці картини, пане сотнику — сміявся далі — бо я знаю, що ви зросли і потовстіли то в запіллі, то при славному обозі... Ха-ха-ха!... Ми-ж, прецінь, дещо знаємося... Хм...

— Я думаю, панно Тетяно, — говорив Римар, не зважаючи на Кригу — я думаю, що...

— І я думаю — говорив зідливо Василь—і я,

і я думаю, Тетяно Гаврилівно, що там у каварні, над білярдом... стовпи диму, курява... гей, цілі потоки пива, лікерів!... Гори гривень пересувалися по столі з одного кінця на другий... От де емоція історичного моменту!... Тут поезія — тут розмах!! Не так пане сотнику? Безсмертні, незабутні картини—які вже вам більше не повторяться... Минулося... Ех!... Пане сотнику!... То була Україна, як дійна корова, було що дойти!... Шкода!... тільки спомини, пане сотнику, ех, — пане сотнику!

— А я думаю, Тетяно Гаврилівно, що коли хто в мистецтві ігнорант, то ціла історія —

— Так, так, голубчику, історія незвичайно пікантна... Малювати битви, не будши ані разу на позиції — це не всякий потрапить так брехати!

— Але-ж Василю Михайловичу, це мій гість, у моїй хаті! — закричала пискливим голосом Тетяна — я раз випрошую собі ображати людей.

— І... вибачайте, я цілком не маю чести знати вас! — докинув відважно Римар — стягаючи зі стола образ.

— Але я вас знаю, бо такі мерзенні типи —

— Простак! — гукнула Таня.

— Що-о-о?! Ну, так — але... це ваша хата й ви не мущина, це я тямлю... вам можна, звісно... Але тепер, Тетяно, я вже вірю в ваше глибоке обурення — та чорт із вами... Бувайте здорові!

Василь натиснув на очі крису й вийшов важким, широким крском за двері. За ним вилетів із хати зідливий жіночий сміх...

* * *

Чорна п'ятьма обгорнула його мокрим, слизьким

дотиком. Імжив пилом осінній дощ. З дахів стікала вода, граючи в один безперервний тон суму й нудьги й текла кудись, у море вічної суєти. Рідке болото хлюпало під ногами. Він пустився вже на далеке передмістя, до свого житла, але завернув із дороги. Не хотілося бути самому й він поступив до першої каварні, на розі вулиці. Сів за стіл і потонув у задумі... Перед ним уже давно похолов на підносі чай, але він мов і не помічав його.

— Здоров, Василю, що тут робиш? — Данило Снігур поклепав його по плечі.

— А чого тобі?

— Що за чудацьке питання! Якто чого? Є діло.

— Ах, ті вічні „діла”, коли я вже їх покінчу!...

— Ти, брате, не резонуй, а подумай над тим, що тобі треба звідсіль куди небудь прослизнутись, бо-ж нині, чи завтра — накриють!

— Я ще не зовсім вільний, щоби куди небудь тікати з цього місця. І думаю, що ти не повинен розпитувати в мене, чому, навіщо і т. д. Раз так воно є й тут не допоможе мені ніхто.

— Ніби як повинен я це розуміти, Василю?

— А що мене може це обходити? Розумій собі, як самий хочеш. На цьому буде крапка.

— Слухай, друже, ти не говори мені на здогад буряків, щоб капусти дали — я знаю добре, відки ти тепер сюди прийшов і знаю, чому ось тут сидиш у цьому диму, як сич. Ти... я думав — ну, чорт зна, що це. Ти далі киснеш, як той гімназист.

— Лиши мене, Даниле, може найдеш собі що іншого до роботи, а в моє особисте, прохаю, не лізь!

— Глупий конвенанс! Це мусить скінчитися! Ну, ти скажи, мало я тобі наговорився, що ти тяжкий ідіот! Коха-ання!... Минуле!... Жалі — сантіменти... Чоловіче, не будь я Снігуром — я за це плюнув би на такого — але поки що — на, закури та випий уже той нещасний чай і — ходім!

Крига сьорбнув чаю, скривився і вхопив цигарку. В його вилицях задріжали мязи й він нервово стиснув зубами приустник.

— Чуєш, Василю, повір мені, що ти вже з глуздів зійшов, а я хотів би до них бодай трохи промовити. Мущина ти, га! Дурний плитонький егоїзм опутав тебе і ти брідеш, як сліпий над ямою.

— Який егоїзм, що ти варнякаєш?

— Слухай, вибач, але я не люблю нічого обзивати в клочча: ти, голубе, лютий, що тут буде Римар — а не ти!

— Брешеш! Чого ти вчепився? Ти затям собі, що я також можу за таке на когось наплювати, хочби це був навіть Данило. Яке вам усім діло до мене й до Тетяни. Я тебе питаю — яке вам діло!? Не лізьте ви мені в душу, я не шукаю в вас поради, бо вона мені тут зовсім непотрібна. Снігур поглянув на Кригу і посвистав легенько крізь зуби: Ходім!...

Довго тяглися мовчки болотяною дорогою, на передмістя, до мешкання Криги. Вкінці добилися. Увійшли до темної комнати. Крига за-світив світло. Було якось мертво, непривітно й хо-

лодно. Тільки образ Тані усміхався над його ліжком.

— Ну й на що-ж ти це держиш осьтут?

— Це-ж не вона, її я не держу — це все, що мені залишилося з моєї молодости... Це колишні хвилини щастя, мої мертві спомини, це моя власність — коли хочеш знати!

— Спомини, голубе, спомини — хто їх не має... Найшов церкву — Богу молитися! Ну, так заверни-ж ти їх, оживи — заверни вчорашній день або торічний сніг... Ій-богу, чудак, диковина. Зависив на плечі писану торбу тай возиться. Це хіба в тебе якась патольогія, якась насолода непотрібних мук, що з льогікою нічого спільного —

— Ех, Даниле, не всі в одній купелі купалися тай не всі в себе вдалися. Я Крига, а ти — Снігур. Кому спомини — а кому просо. Я спитаю тебе таки по гімназіяльному: любив ти коли? Знаєш ти, що це любов? Ну, я цей раз — нехай чорт побере!!... Я тобі ще раз кажу: я люблю... я любив її, цей образ, ці очі — ці сині терни чудові!... Я любив і більш нічого. Чи це все вже ніщо тепер — що колись було казкою? Тому що Римар, що вона... що всі чорти... Я їх усіх віддаю за цей один образ, за цей один спомин, за один момент мого життя!... Чуєш?! Ну і проче — хай грім!... Вона-ж була частиною моєї душі, ні... я брешу, чуєш? Брешу! Я не знаю, чим вона була для мене. На саму думку, якби мав її втратити я — ну, що я тобі скажу, коли ти дерево, манекін... Я спалив би себе, згорів би в попіл!... а нині... Нині я почув її сміх, що летів за мною, як пожежа і пражив мене

батогами, ломом на плечі мої падав... І це був сміх із мене.. Вона, вона — Таня!...

— Отже чого-ж ти тепер хочеш? Кинь, порви все, отри прах і кінці в воду! Роби, як муляр зі старим тинком: він бє молотком до стіни, — що відлетить, цього він не жаліє, а на місце старого тинку дає новий. Вертером, голубе, не будеш, бо — бо це вже не оригінальне. Вже, скажемо, такий був... а в нинішніх часах не оплатиться. Нині треба практично: клин — клином!...

— Але-ж як забути, як викинути з пам'яті це все, що впивало мою душу, як дороге вино? Це-ж була дитина, що мов Херувим, гляділа мені в душу... як забути те все — як...

— Були часи, що й херувими з неба летіли коміть головою. Ти, Расилію, любив сині очі — але душі ти не шукав, бо колиб ти був шукав її, то нині вона на спілку з Римарем —

— Що-о? Що ти сказав?

— Чи маю давати докази? Я вже сказав.

-- Слухай, Даниле, це-ж брехня... Як це може бути! Даниле, ти брешеш, брешеш! В тебе — сам чорт —

— Я тобі сказав і я не брешу! Чуеш? Спали що маєш при собі, ранком прийде Варчук і ти збирайся в дорогу. Все пропало і ти наברי глуздів, коли не хочеш, щоби тобі крутили руки й пускали зпід нігтів тирбу. Я скінчив і на цьому—бувай здоров!

Данило вийшов і потонув у п'їтмі.

* * *

Тонке полум'я припадало язиками і злизувало

й пожирало картку за карткою. Крига бовтав руками в куфрі й годував лакомого гостя довгими рядками чужих і своїх думок. Переглядав імена давних друзів і товаришів, що колись рушав із ними в перші бої і вже не стрічав їх ніколи. Одних не було вже на світі, другі розвіялись по чужині, як пожовклий лист. В руки попадали світлини знайомих облич і давно забуті імена. Туга й подих суети обгортали серце, плуталися думки й розвіялися одна по другій.

Гаснув то оживав огонь, знімалися червоні язики й під ними все щезало. З усього зоставався тільки поніл і чад. І знову сягнув рукою на дно. Зашелестіли й розкрилися полинялі листки. Затремтів дрібний жіночий почерк... Поплив кудись безокий час, темінь ночі прилягла до вікон. У ринвах заграла вода скучну безутішну нуту. По рівних тоненьких рядочках блукали Василеві очі...

„Мій сердешний Васильку!

Нині, по такій довгій проволоці, прийшов до мене Твій листочок. Тепер я знаю: Ти живий! А я досі не могла почути про Тебе нічогосінько.

Чи знала-ж я, що Ти ранений був? Лише здалека вчувалися глухі громи гармат, мов тучі над Карпатами. Та хто міг збагнути, де Ти — любий мій! І не прочувала я, що від ворожої кулі розлилася багряним потоком Твоя кров по снігу. Не бачила, як від морозу стинається лице Твое смертельними судорогами, як студеніє рука, як потрясає Твоїм тілом мужицький віз і кроїться здовж і поперек Твоя пекуча рана. Ой, друже мій, Васильку мій!

Буде славна наша слава, що не дає себе на поругу — бо за неї гостре залізо у грудях нору пробило. Василечку, лицарю мій пишний — який Ти ясний, який Ти красний у мене! Зійде на тернах України новий пречистий цвіт, бо його підливає Твоя стрілецька кров і мої сльози — то гіркі як цикута, то гарячі й радісні, як гірські джерела, бо чую, що маю ясну мету. Є для кого жити і є для кого вмерти!... Ой, яка я щаслива! Люблю, люблю Тебе. Я хотіла би щоби наші душі зтопилися в одно велике — як усесвіт і манюсінке — як зерно хрусталу. Нудно без Тебе! Ти смієшся? Ні, ні — не смійся, любий!... Я боюся Тебе утратити. Хтось казав, що таких почувань, як любов, не треба до основ обнажувати, але — нехай... Я з радощів до неба кричала би. Люблю, люблю Тебе всіми тремтіннями сердешних глибин. Я — на віки Твоя!!...

Коли би мені хоч один раз побачити Тебе на порозі нашої хати, я була би щасливіша від тієї зорі, що світанок родить. Три роки, три віки безкраї я не бачила Тебе! А я вже таки змінилася... Таня вже велика — вже не понесиш її на руках, як дитину. Смієшся?

Жду Тебе милий, прилітай, мій стрільчику, на коні вороному, мій лицарю, мій соколе сизий, мій Васильчику пишний!—

Устами й душею розцілує Тебе —
Твоя Таня.

P. S.

У нас був якийсь сотник Римар. Він Тебе знає. Який він смішний, безмежно смішний — і стільки всячини розповідає, сипле жартами, що

ми аж заходимося від сміху. А такий веселий, такий симпатичний! Чи Ти його знаєш? Т."

— — — — —
Сірий ранок глянув у вікна.

Крига встав від стола. У грудях було пусто. Все перегоріло в них, тільки десь у глибинах до-тлівала пригасла мука, як остання жаринка під верствою попелу.

У хату вбіг задиханий Варчук.

— Готов?!

— Що сталося? — запитав байдужно Василь.

— Як то що? Чи ти не здурів часом — вчора був у тебе Снігур!

— І —

— Ну — і — маєш! Снігур передає тобі писмо. Якийсь доказ, чи що... Читай!

Очі Криги впилися в папір. З лиця зійшла остання капля крові.

— Ех, сотники, куди ви покотились!... але не вже-ж і вона на спілку? — його пальці стиснули кліщами спинку крісла, він побілів, як стіна.

— Та не стороній, Василю, час не жде! Гурка накрили. Кости на терміття!.. Скрипа ще вчора зник —

— Раз мати родила!

— А це що? — Варчук підняв полинялий папір і його зір упав на дві великі букви „P. S.” і на рядки під ними: „У нас був сотник Римар. Він Тебе знає. Який він смішний, безмежно смішний — і стільки всячини розповідає, сипле жартами, що ми аж заходимося від сміху. А такий веселий, такий симпатичний! Чи Ти знаєш його?...”

Т."

— Це твоя Таня?

— Так.

Настала коротка, прикра мовчанка.

— Отже?

— Я лишуюся тут!

— Василю! Покинь цю глупу думку. Ради кого й чого? Адже сам бачиш. Ходи!

— Я сказав.

— Але-ж я тебе не лишу, хоч ти що не кажи!

— Ха-ха-ха! Боїтеся зради? Коли ні, то не дбайте. Впрочім — може я ще маю право до своєї особи!

— Може маєш, а може й ні... Що значить одиниця против ідеї?

— Ідеї, якій я служив досі, я не заперечив — але я тут лишуюся. І — кінець!

— Ну, так бувай здоровий! — Варчук зачинив за собою двері.

*

*

*

Так дивно пройшла Василеві ніч. Утекла, поділася кудись, як злодійка. Взагалі — чи була вона? Щось манячилось у голові, якісь розмови, вигуки, хрюпання дверми й вогонь... той вогонь. Ще до світу вийшов із хати, щоби там не бути, щоби бути всюди й ніде.

— І де я подів цей лист? — Якась думка спускалася зпід криси, наче крапля літепла, побігла від висок лівою рукою в діл і рука забовтала в кишені сіртука.

— Ага, є!

Але — друга думка — дошкульна, як кінська муха у спеку. Справді, не обженешся. Якже-ж це-

го не зятимити: загасив, чи не загасив світло в буді? Та хіба не все одно? І нетерпеливо сягнув за годинником: так і є — десята. І він пішов скорше. Як дзвіночок, снувалося якесь нове питання: де вони саме тепер? Де Снігур, Варчук, Скрипа — і він глянув на шлях перед собою і в душі злягло стільки шляхів перехрещених і пройдених його ногами і стільки-ж тих диких, гірких доріг ізгойських, по яких снуються втомлені боротьбою отсі-ж Варчуки, Снігурі і прочі ізбранні, яких так не зовсім багато...

На городі вянули останні айстри.

І знов понеслися пахучі спомини діточих літ...

Шкільні роки, з їх найщасливішою дурійкою і з подертими, вишурканими рукавами, з черевиками, які лишали по снігу сліди голих стіп, коли бігав по лекціях. Це були розпечені облупанці, тумани — темніші ночі, що „мусіли“ перейти, бо „мали корепетитора, пане добродію!“, який прецінь у них діставав обід і п'ять срібних у місяць. За таке добро повинен цілий день йому плішити дурну, як сак, голову і вже аби який безбожний туман, — повинен клясу перелізти! В того професора — піде, та-ж то „татків колега і в карти грають“, у другого, третього й так далі — а корепетитор від чого? Най мучить усіх, коли бере гроші й їсть по панськи!

Крига пристанув, а потім аж підскочив, якби на шпатар ногу пробив. Пхалися найгірші спомини в мозок. Гей, ті станції, ті „квартири“, в яких зайшло йому сонце на добрих десять років! Ті нори, де він спав, де спало їх по чотири в „бамбетлі“,

де на п'ятнадцяти квадратних метрах кисло в зимі одинацять душ: самі дрібні чічки з гуцульських царинок — на жидівських заулках, серед вонючих калюж! Ось тут — нагадалася йому — та облупана хата міщанська, над гнилим потоком, покручена, як перевалена курка. Ось тут спав він з ними, дванадцятий з ряду, малий пуцьвірок. Але хоча пас корови дома й дуже любив маленькі телятка, то таки вже не міг ніяк цього терпіти, що хазяйка впроваджувала зимою до хати ще й корову з телям, бо — „бинька змерзла — а вам тепло!“... І було від цих невинних сотворінь „тепло“ — аж душно —

Рано кожний брав зі свого „куферка“ кусень твердого хліба і з тим біг до школи. Ніхто про краплю молока не чував... Роки минали так. Під лобом тільки горіли очі, білий мошок присідав трупяче лице. Зі школи бігли паничі на обід, як жеребці до оброку — а він думав, думав дорогою, що там під ліжком зацвів пліснявкою „гарчик“ від квасного молока і в куферку твердий житняк, як камінь на зарінку.

— Ти зелепуго! — вчувався йому голос учителя латини Колодницького, повний тріумфуючої насмішки.

— Та на якого дитька рогатого я згадую про це? Вже здається було забулося і знову лізе! — перебив голосом свої власні думки.

— Га-га-га! — десь від ліса наче долітав регіт його кляси.

Але чим далі в ліс — тим більше дров. Без хліба й людської ласки скінчив університет і ліктями дорозу промощував, щоби дохопитися світла

й повітря. Та чужими руками ніколи не вигрібав жару. Всюди самий, усе самий.

— Я маю чисту совість! — хтось говорив над його головою.

І війна взяла своє, й комусь вона вже покінчилася, лише не йому. Це вже так — по принципу. І мабуть ніхто цьому не винен тай він не жаліється нікому, хоч деякі вже надто „храбрують” — чортиб їм кости...

Не стукаючи увійшов Крига до мешкання Римара й обом стало дивно. Крига здивувався, побачивши обстановку, що виглядала на будуарчик фільмової зорі зпід американського неба, якій мовляв уже і пташачого молока не треба. Римареві набігли очі, бо він був певний, що Крига, або в дорозі, як пощастилося, або хухає на нігті... Але вдарив у бадьорій тон і підбіг ід ньому легко по грубому мягкому хіднику.

— Я прийшов, пане сотнику, на коротку розмову.

— Вибачайте, але покиньте з паном „сотником”, це вже по війні та, гм — я все-ж дуже радий, чим можу служити?

— Не знаю, чи ви будете дуже раді, але бачу в вас дуже уютно й вигідно, а я такий заболочений.

— Нічого, нічого! — Римар розтворив срібну папіросницю. Може позволите?

— Ні, дякую. Я хотів би зразу, до речі, запитати вас тепер у чотири очі: Куди ви поділи нашу полкову касу з рахунками, яку я, після розсіпки

й відвороту згід Києва, передав четарем Снігуром до ліквідації, на ваші руки?

— Але-ж, пане, тепер... я вам зовсім не є обов'язаний — значить, яке вам право до мене, від кого? Ви?! — та це дещо змінилося. Я собі випрошую напастувати!

— Ага, значить, ти покрав усе й на цьому кінець! Ясно. А тепер із другої бочки: яким правом ти зводиш її з ума? Питаю: яким правом? Говори!!

— Що-о?! — Римар почервонів, як каплун.

— Ти знав, ти знав, де я був! Ага, ти малював битви в заплілі, бо ти з божої ласки артист, але я тепер тебе інакше замалюю! — голосний ляпас тріснув, як по халяві. Римар пішов нурком до помосту, але зірвався на ноги, як кіт.

— Юда, каналія! — заревів по п'яному Крига. — Я вже довго на тебе ждав! — Летів на нього, як червона хмара. Вже мав його придавити до стіни, як раптом розхилилися товсті котари — Римар плигнув крізь подвої, як вивірка, до другої кімнати. Цокнув замок і скажено заскреготав ключ. Скоро заторчів стоголосями дзвінок.

— Ах, так, у пана сотника телефон! Василь підложив під двері плечі. Двері затріщали. Вилетів замок і з лоскотом усе завалилося. Римар кинувся до ніші вікна і звідсіль грюкнуло кілька вистрілів.

Крига застогнав і цілою вагою росту гримнув на поміст...

На порозі з'явився сивий пан, а за ним мундірні.

Крига запливав кровю. Над ним стояв розхристаний Римар, із лівим лицем, як подушка. На ньому, як пламенні язики — червоні сліди Василевих пальців.

— То він? — запитав сивий пан і смішком прижмури́в очі.

— Він! — усміхнувся Римар.

— Пан мали більше щастя, як ми. Там тільки горіла лампа і купи паперу... Пан мали більше щастя...

За дверми злебеділо жіноче ридання. На лице Криги впала мережана хустина й заслонила його на віки.

Х а м.

Коли в мене затрачується мій супокій і я чую розперзаний хихіт, поганий, наче дим із горючої стріхи, тоді являється він спомином чогось несказано прикрого, в якому сплітається несмак, сором і біль. Хам!..

Так. Він устає переді мною: вишкірений, з очами хижака. Його родили віки — і він — як п'яний Поліфем. Коли в ньому обізвається голос прапредка, тоді вганяється руйнуючою силою, як у спеку нагла пожежа з одної іскри. І — валить усе, що будували тисячі, мільйони. Куди перейде його стопа, там гинуть квіти, вяне трава.

Перший раз почув я про нього у школі. Памятаю одну лекцію. Молодий, веселий учитель Скиба, вічно усміхнений, як погідний літний день, говорив нам про старого Ноя. А зайшло це з бесіди про те, як на землі була перша потопа й як то урятувався біблійний чоловік, Ной, та як він жив зі своїми синами, що не кожний зпоміж них міг був називатися добрим сином... мовляв, і тепер є таких багато.

Я любив глядіти в чорні, як вуголь, очі мого вчителя, та на шнурок білих здорових, наче кремяхи, зубів, що здавалися ще білішими зпід закрученого темного вусика. Я любив його теплий

і щирий голос, який ніколи не гремів — а плив лагідно і в ньому зливалися в дивну гармонію м'якість і сила.

— То старий Ной, — кажуть, — дуже любив своїх синів, але одного разу перебрав міру в вині й лежав п'яний у саду на землі, забувши про все, що кругом нього і... був голий — а в нього були сини: Сем, Хам і Яфет.

І далі ходив Скиба по клясі тугим, відмірним кроком.

Я сидів у лавці, в сірйчку, такий невидний, як на лані грудка чорвозему. Було так тихо, що можна було чути, як на поміст падають зеренця маку, або як брешить крильце комара.

Тоді Панько Стрикоза, мій сусід з одної лавки, найшов у своїй книжці перо з яструбиного крила. Він умочив його до половини в чорнило, притиснув твердий кінець до лавки пальцем лівої руки — а правою сіпав за тонкий еластичний верх. Перо було туге й сильне, дерчало, як сталівка і бризкало густим чорнилом на білу-білісіньку сорочку Василя Дмитрука, в передній лавці. Великі чорні мухи і дрібні, як пил, мушки обсідали роєм Василеві плечі.

— І Ной лежав п'яний — від чаду вина, а його тіло, споневіряне гидким сопухом, валялося на землі безладно і світило наготою гріха й сорому...

Скиба закашляв — на хвилю втихли кроки. Його рум'яне, лагідне лице укрилося поволокою легкого суму. Він поглянув уважно на нашу лавку й повів зором по кучерях світловолосих голівок.

— Тоді... тоді... гм, — говорив далі — прибіг до Ноя його старший син Хам і почав... ..почав сміятися зі свого батька. Він реготався, як безумний і кидав на батькове лице погані слова, що були тяжчі від олова й гидкіші від слизьких жаб!

Чорні мухи не переставали сідати на плечі, а перо все далі дирчало, тряслося й кидало бризками на сорочку.

— Що робиш? — сичів хтось крізь зуби.

— Жди, жди, ти, козолупе, най лиш професор побачить — то ти вже дістанеш!

Комусь було жаль Василевої сорочки. Василь ходив чистий, мама посилала його кожного дня у школу вмитого, з прочіскою в русьвому повісімі і з синіми очима, як спілий терен.

З правого боку висунулася якась дрібненька рука, щоби поломити погану машину Стрикози, але той мазнув її з цілої сили й накрив чорною басамугою. За тим понісся його придушений сміх: гі-гі-гі!

— Хам! Ха-ам! — закричав нагло Скиба, май-безпам'ятно і прибіг великими кроками до нашої лавки. Його громовий голос потряс цілою клясою. Вона сколихнулася, як під наглу бурю кришталеве плесо озера. Я отетерів. Надімною схилилося грізне лице Скиби, таке червоне, як вітрова хмара під захід сонця. Я почув гарячий віддих, туге і протяжене сопіння ковальського міха. Він кинувся, як ястріб, на плечі Стрикози.

— Я роздавлю тебе, хамська дитино, я тебе — але раптом опам'ятався й зачав скоро ходити по клясі.

— Ха-ам! Ха-а-ам! — дуднів його голос поміж стінами й падав вагою тривоги на наші голови. Його червоне лице посиніло. Він іще не вилляв усього гніву. Він ступав грімкими кроками й кричав майже до себе самого. Таким ми його ще ніколи не бачили.

— І Хам, син Ноя, був безличний, Стрикоза! знаєш це? — Хам був безличний! Чуєте?! Чуєте?, Хам жие ще й тепер, він тут у клясі, поміж вами! Хам валить усе, що збудували міліони... Він руйнує й тішитья. Хам, той усякий Хам, бризкає слиною — плює на все, що носить імення краси. Хам обкидає болотом білу сорочку Василька, плює в лице рідному батькові...

Скільки-ж то могли ми відчуті і зрозуміті обурення нашого вчителя! Ми тільки бачили бризкану чорнилом сорочку Василя Дмитрука і в душах наших гуділа, як дзвін, якась зневага, жаль до Стрикози, почування кривди. Але життя саме розяснило мені краще цю першу лекцію про... ха-ма... ген ген, аж після гірких і важких літ життя. І цю лекцію я памятаю найкраще з усіх пізніших лекцій, рефератів, викладів — хоча лица Скиби вже не побачу ніколи.

Скиба сів за стіл і схилив голову на долоні...

Стало так тихо, що ми чули удари серця і власний віддих. Промінь сонця непомітно сховався. На вікні стояв чорний гльоб, як мертва, чорна голова. Слизький сумерк заляг над клясою й вона мовчала, мов великий гріб.

Тоді поглянув я на Василька. Він схилив ру-

сяву голівку, як покривджений ангел. Рій поганих мух присів його плечі й вони тряслися від непереможного ридання. З його великих, синіх очей падали густі каплі, як літний, зернастий дощ.

Скиба встав ізза стола, погладив по голові Василька й вийшов із кляси.

За таблицею порушилася купа рудого лахміття. Глумливо викривлене лице Стрикози.

— Гі-гі-гі!...

— Х-х-ха-а!.. хихотався показуючи язик.

— Козолуп! козолуп! — кричала кляса.

З далеких сумерків, із нетрів століть летів сміх Хама, як подихи прокази...

Одна хвилина.

Крізь вікно вагону вливається гаряча струя. До полудня ще далеко, а згори жарить, розпікає помазану бляху. Лінивий подув вітру заносить сопухи асфальту. З коминів — кислота вугілля.

Гей, коли вже я діждуся свисту, коли вкінці покину цю стацію!... Якась апатія до всієї культури, до цих ляльок у мундірі з черленими шапочками...

Мені нагадалися чомусь довгі чумацькі валки серед дикого поля... вечірні вогні...

Машина жує пару, лінивий ритм наводить сон. Але і спати не хочеться й немає чого вхопитися, щоби розворушити й пірвати ті невидимі нитки нудьги, що обсновують руки, ноги, мозок, удари серця, спинають віддих... Я такий лінивий, що нема волі оглянутись довкола себе. Тяжію на лавці, як мішок пуского заліззя.

Я таки оглянувся. Нас було двох. Він в осібному переділі, біля вікна. Глядить на перон. Бачу профіль із плішкувато задирчастим носом. Чорний вусок — по англійському, під бородою гарно заложена краватка з брожкой в виді конюшинки.

Його одяг пристає тісно до тіла, якби вилитий ів форми. На руці грубий перстень, із плиткою рубіну.

Він задоволений. Його погляд спочиває легко на предметах, час від часу застановляється на обличчі прохожих, що переходять сюди й туди по довгому хідникові з узорчатими плитками.

Я вже думаю про нього. Чому саме? Нема в мене іншого діла, а час іде поволі, як торговець обвішаний шкляними цяцьками... Я знову дивлюся на нього. Він високий. В устах до половини викурена цигарка, з копичкою попелу, що повинна зараз відломитися й розсипатися сивим пилом по чорній джигунській одежі. Він побачив щось цікавого. Підніс угору праву руку, погладив очима рубін на перстені, що блиснув жаринкою, перекривив до вуха капелюх і вложив до кишені ліву руку. Але рука скоро опинилася на ланцюжку від годинника. Його патикуваті пальці з плеканими нігтями, стали підскакувати й бавитися, як лапки кицьки з солімкою...

Я його побачив перший раз у житті — але я вже його знаю так добре, дуже добре. Мені зараз нагадалося щось, із лектур і обсервацій у житті й на сцені в театрі. Є люде, які все на сцені, вони перестають бути акторами хіба у сні або в тяжкій хоробі. Але одні з них нешкідливі нікому, а другі подібні до тих цвітів, що видаючи з себе запах меду, зваблюють до своїх келихів різні жертви й пожирають їх.

Я бачу його обчислені рухи, розумію комедію, яку грає сам перед собою. Він подивляє себе самий, коли нема глядачів, які подивляли би його...

Моя втома кудись дівалася, мій зір обгортав контури цієї фігури, мене стала брати цікавість...

Він викинув з уст недокурок, але зараз розхилилися на його долоні дві позолочені половинки папіросниці. Цигарки зложені у два рядки, причепурені корковими приустьниками, як викупані розчесані хлопчики. Він бере одну, обертає трубкою в долину, стукає об папіросницю, натискає пальцями, кладе до уст, черкає сірником до коробки й запалює. Його кучерява голова ще більше кучерявиться від перстенів диму, які пускає з заокруглених губ...

Я належу до тих людей, що при першій зустрічі їм хтось подобається — або ні. Не люблю довбатися й дошукуватися — хто ти? Не люблю людей, що мають в очах притаєну ласку штучної чемности, а на устах солодкий мід, так як не люблю одурливого запаху трійливих цвітів. Не люблю вишуканих слів і лукавої усмішки, так як блискучих лякерів, що вліті печуть, а в зимі не дають тепла.

Дехто помиляється першим вражінням — мене воно не обманює.

І — він мені не подобався. Його низьке чоло, котячий погляд і грубі лінії уст нагадували лякеровану ляльочку, що скаче і крутить головою, коли потягнути за нитку. Від нього розходився запах перфуми, якоїсь убивчо млісної мікстури. Він мішався з визівом асфальту й карболію і я чув, що за хвилю утрачу зовсім змисл нюху.

Раптом сколотив це глупе тетеріння веселий жіночий сміх і розсипався, як золоті окрушки. Мій сусід моргнув і засміявся сміхом, як мекання кози; за цей сміх я його зненави-

дів. Поправді я був би його викинув із вагону коміть головою. Оттак, тільки вхопити за ноги й перекинути через вікно в ту яму поміж рейками, де чорніє вода від тиру й вугляного пилу...

Засвистав гудок, у ждальнях заторчали електричні дзвінки, забігали кондуктори:

— Прошу всідати, потяг відходить! — ще і ще повторювались ті самі слова. Замикалися з лоскотом двері.

— Ну, ну, будь здоров, Михаську, мій!... А... а будь... ой, досить, бійся Бо-га!... розцілуєш на смерть — люде сміються...

Але ще раз нахилила два платочки рожевих уст. Скочила на східці, як білиця, примкнула двері, вбігла до воза і плигнула до вікна.

Михась стояв іще на пероні, а вона махала дрібною долонею, як голубиним крильцем і прашалася з віддалі...

Ще раз кинула гарячий погляд на його обличчя з суворими мужеськими чертами, на його стягнені брови й чомусь болючо стиснені уста. Вона так добре знала, що під тими хмарами різкості й холоду крилася в горючих самоцвітах соняшна душа дитини, з безмежним довіррям і коханням. Його смагляве чоло і певний спокій в очах, його повільні дужі рухи, його тверда бесіда не розніжена, ціла кремезна постава, що нагадувала дубовий відземок, це було все, що найбільше любила на світі, що царствовало над її серцем і розумом, без приказів і домагань. Ця видимо—невидима сила розхилила над усім її еством залізні крила, під якими сон був явою, а дійсність прекрасним сном...

І це все відчула вона в одному моменті, як вічність тріvkім і глибокім.

Стукнули колеса в такт і крикнули на стрілках, коло семафорів. Поїзд зашумів, крутнув чолом у бік і лишив подихи асфальту й куряву міста за собою.

Ви бачили коли, як до сумної хати, де лежить хвора людина, влетить розбавлена пташка?.. Здається тоді, що все від того оживає і в хаті радість од того життя й розіскреного щебетання. Таку радість принесла вона до цього воза. З її появою засміялися вікна, застукотів жвавіше на рейках віз. Від її здорового лиця розходилася промінням утіха радіюючого світа, який у ньому найшов найкраще медіум для своїх тайн. Чорне волосся, що випало жмутком ізпід капелюха заслонувало трошки ліве око й надавало її малому, дуже ніжному обличчю ту принаду, яку дає нам гарний образок у товстих рямках гебану.

Вона стояла переді мною — як пишна центіфолія в городі. Коли я подивився на її білі довгі пальчики, що легко дотикалися рямок вікна, мені чомусь нагадалися весінні китиці рясту... Ні, скорше пахучі конвалії, або алябастрові підсніжки. Я став уперто думати, що ті пальчики чудово дотикаються клявішів і тоді мусять вони викликати найтончі переливи музики. Але найкраща музика мусить бреніти в серці того, кому ці пальчики спочинуть на чолі... Тоді не сміє бути ані один бриж болю, ані одна хмаринка смутку, ані одна журлива думка в мозку. І я нагадав собі, що там на пероні стоїть Михась... „мій хлопчик”. Він не вертається ще зі стації в город, а стоїть десь

обернений у сторону нашого поїзду, задуманий, опущений... Бо хіба-ж можна без неї бути хочби одну хвилину!

Тепер я бачу його... Ось він оглядається по пероні, довкола нього неітересні обличча. Гомонить по хіднику тяжкий крок службовика, десь цокають молотки об колеса порожніх вагонів, десь ударяють до себе грудьми сталеві кружки. Вгаються на площу блискучими смугами рейки, стоять безмозкі семафори й нудьга переходить по чорних дубових порогах... Він іще глядить у нашу сторону, нагадує собі останній цілунок, від якого горить на його лиці й устах. Тепер дивиться на великий годинник і подається у сторону вулиці. На нього киває запрошуючо візник, але він не хоче їхати. Краще йти вільним кроком — тоді так гарно думати про... неї.

Коли я пересував свій чемодан на полиці, щоби зробити місце для другого, джигун уже був коло неї й говорив притишено. Я сів знову на своє місце й читав книжку. Але її м'який голос перервав нитку моїх думок. Моя увага розсіялася — я вслухувався в її слова, свіжі, звучні, як розкішні октави телинки у весняний вечір.

— Гм, яке скоре знайомство!...

Він зложився, як складаний ніжик, упялив у неї вогники й покручував нервово перстень із рубіном на мізинному пальцеві.

Він уже дещо знає. Так, знає, що вона така щаслива...

І він всотується в її душу й випускає сопух блощиці.

Скільки питань уже поклав, так ніби від не-
хочу... От, як у балачці.

На її лиці горить румянець, як обрій вечір-
нього неба.

І на це питання вона відповідає так щиро, що
очі її повніють від вогкості.

— І ви дуже щасливі, пані?

— Дуже!... В цьому „дуже” „ж” перейшло
чомусь на „з” і заспівало тонко—шовково: „дузе”...

— І так його любите?... Ха-ха!... Що?...

— Люб... Ах, яка я!... Навіщо-ж вам це?... Хіба...

Але-ж, певно, вона любить того „хлопця” —
ще з того часу, коли пішов стрілецької слави до-
бувати. Але за місяць вони побираються... Тепер
вона їде до його родичів... Пощо ждати, коли по-
ра. Він працює в банку, а вона також візьметься
до якоїсь праці...

Як скоро це сталося... як скоро запорпався
він у тії тайни!

— Вибачте, пані, але... ну як би вам це ска-
зати. Наша знайомість трохи случайна, трохи не-
звичайна... Але повірте, що бувають у світі ілюзії,
уявні світи, поза якими нічого...

— Про що це ви?...

— Про таку милянку баньку, або про пана Ми-
хася. Ха-ха-ха!.. Пана Михася... Ми знаємо дещо...

Вона підняла здивовані очі.

Букви в моїй книжці танцювали якогось не-
складного гопака, переверталися, двоїлися. Найжи-
віше крутилося кругленьке „о” — від якого дрі-
жали рядки, якби їх роздував вітер. Я замкнув
книжку й положив біля себе.

Вона мовчала, а він дивився на кінчик лякерованого черевика й колисав ногою то в один бік, то у другий.

— А впрочім... я не мушу якраз бути вашим ангелом хоронителем. Я зовсім не можу мати до цього претенсій, але не вадило би дещо... правди... щоби... ну — щоби ви були обережніші... Це так — хоча я незнакомий і бачу вас перший раз у житті. Та — чого у світі не буває...

І — говорив її про нього...

Не лишав сухої нитки.

— Що це значить? — Вона кинула на нього гострий, як бритва, погляд. Він усміхнувся ехидно.

— Ви не загикуйтесь, а зараз тут кажіть, що ви знаєте, а то!..

— А то — що?

— Ну, я не знаю зараз що... але... але що я маю вам казати?... Боже мій!... Я-ж не маю слів... Ви зрозумійте, ось... якби зараз перед вами стояв образ якогось Ван Дейка, чи Тіціана... та ні, нехай би це був образ вималюваний на полотні вашими-ж руками... або вимріяний солодко в вашій уяві... нехай була би це тільки ілюзія, якій ви вже себе всеціло, зовсім віддали... Цей малюнок — на вашій душі, не на мертвому полотні і — хтось приходить... украдається до притвору і хляпає по красі щіткою з тиром, водить по ній брудною ганчіркою підшептів... обмови... брехні, що хоче стати громадською правдою — на місці цього образу, ілюзії... Ну, що тоді?..

— Коли на це сходить, то вам ісправді треба би довідатися... ну, але я боюся заходити з ти-

ром, щоби не поваляти притворів, не стерти ілюзій... Ха-ха-хха!

— Прохаю вибачення... не буду..., хоча варто би вам таки дізнатися про вашого — ну, як ви там його... „хлопця”...

Вона ждала. Її великі очі укривалися полудою гніву, а він кидав обраховані стрілки в саме ядро її душі, в саме серце. Підрізував живе дерево, троїв словами віру... тиром...

— І ви не вагаєтеся таке говорити... Мені?... Він?... Він мав би... та це брехня, чуєте брехня! Він же-ж писав такі листи з еміграції! Я годувала душу його словами, як манною... Він, що відходив від мене в чужину, як соняшне проміння. ...Ні я не повірю, я ніколи не повірю, щоби можна зраджувати ідеали тоді, коли за них платили кровю, життям!.. Щоби він міг це все так ганебно продати... Він... до ворога!...

— Адже-ж я краще знаю його як ви, пані, бо ми бували й там... і на еміграції ліктем об лікоть потручувались... Але, пробі, чого це ви так обурюєтеся?.. Ну — хіба що за правду люде гніваються...

— Слушайте — я взм таки не вірю, я вже раз казала, що ви, звичайно, брешете!... І скажіть, що вам із цього, яка користь — чоловіка болотом обкидати?... Я знаю його! Я!... Він мав усе прямі дороги. Він спав зі стрільцями одаково в ровах, і голодував, і ранений... За що-ж би він воював, за які ідеї — щоб опісля продати кровю окуплену честь стрілецьку?!... Вкінці, мене .: чуєте: видру вам очі, з моста кинула! Ні, ні.. ні — це брехня,

Брехня!!.. І я ще вас питаю, чоловіче, що вам за насолода од цього, що розпустили отруту в мою душу?...

— А листи?

— Які листи, де ви їх маєте?

— Там на Градчанах у кварталі — там їх мають. І — та блондинка, що від „хлопця“ вже колише хлопчика... ха-ха-ха!...

Різкий плач, як свист сирени, погнався по стінах, вилетів із вікон і впав під колеса.

Поїзд іздержував свій розгін і приставав. Надходила якась стація.

Він устав, посвистуючи, натягнув рукавичку, на руку з рубіном перевісив пальто, взяв із клинка палочку зі срібною трупячою головкою. Пробурмотів недбало я-есь слово, махнув капелюхом і... щез.

Поїзд рушив далі.

Вона ридала від болю, якого ще не знала ніколи й товкла головою до дубових дилівок.

Щось умерло на її дорозі... таке дороге таке рідне...

— Куди-ж я їду... на що мені його родичі, коли мені віру украли... мою віру!...

На лавці лежало її зломане тіло, як жмуток покинутих ковалій. Над нею його сміх — сміх незнакомого ворога... І погані слова, як тир...

Люто гримали по рейках колеса...

На Греготі.

Лежав маленький кусник того поля, що можна би його у пригорщі загорнути. Не так поле, бо й сміх казати — то був Грегит¹⁾ і так таки його називали. Відколи виплював арідник із зубів глину, як хотів ошукати Бога й відколи та глина стала рости, то на самім верху угнався під небо камеральний ліс, орні долинки позабирали багачі, а Грегит припав Михайловому прадідові. І всі вони, значить батьки Михайла, стояли на цьому Греготі, як бузьки на гребені стодоли і слухали, як по горах шуміла фоя, як на царинках у долині ревіла багацька худоба і як по зелених ґрунях дзвонила толокою парубоцька коса.

То по цій кривавій війні тай по чужій неволі вернув Михайло назад на свій прадідний Грегит. Довгі роки вони себе не бачили тай банували один за другим. Отік, нераз приснився йому його Грегит, ніби він іде туди з косою, з бистрим оком, із грімким голосом у грудях. Але — будився над прудкою струєю Ізонцо, що вдоліні виглядала полиняла, як пояс мерця... І хоч іще не цілком потахла зима, хоча ранком стояли ще побілені приморозками верхи гінких гаджуг — хоч іще свистали

---

¹⁾ Гуцульське поле, неурожайне, без почви—(слудва й ринь.)

лісом ворізькі вітри і хмари сипали крупами, він не міг усидіти спокійно.

Запер свою хату поржавілим залізним ключем тай потягся стежками у верх...

От, от — весна, а там ні кола, ні запрути цілої у плоті... Треба пригадати давні гаразди, Грегит прочистити, хаші дикі повитинати, обгородити — хоч бідний, але най буде гідний... Тяжко було Михайлові боротися з горою, бо одно око вибила куля над Пявою, а друге затікало сльозою, на половину пригасле й він більше догадувався — як бачив. Але тягла якась невідома сила, що пахла землею, морігом, гірськими вітрами й шептала відвічними шумами все ярої, все зеленої фої... Ще там, під голубим полуднем йому привиджувалася й прочувалася якась тонка дивна музика цього солодкого кута, де на гірській студеній воді і чорних сухарях виріс такий тугий, такий жіпавий, як грабовий відземок. А хоча може й не зовсім була на порі робота, то він демгався туди, щоби хоч побачити свій линдик та самому до себе голосно поговорити, аби люде не чули. Тому йшов уперто й цокав по ожеледі милицею й гудзоватим ціпком.

Ішов і чув, як горяч ізмагалася в його крові, як било серце в весняні дзвіночки. Не від тяжкого ходу, а від легких думок, що зі стежок, із усіх знайомих дрібних слідів колишніх прилітали до нього, як мінливе тонесеньке сухозолото. Довкола танцювали грубезні пні буків і будилися спомини парубоцької путерії.

Щось ряхтіло в повітрі, пахнув тугою сиреччиною ліс, подзвонювали в ковальця зяблики —

весну віщуючи... Ізпід листя десь пробивалися проліски білі, ніжні, як його змучена душа...

На Греготі вже було кіпно. Тільки ровами, які ще хлопцем повикопував, лежали купи сніжних заметів, як заспані сірі воли.

Звітався Михайло зі старим товаришом, але не було втіхи, ані співанки. Приніс на Грегит побиті кістки й серце — як гріб...

Холодне сонце пустило скісно стріли на сусідні верхи. Десь забрехав пискливо лис — понад чорні плями чужих піль і царинок погналися тіні хмар.

Михайло кинув думки й узявся до роботи.

Хекав криваючи, і з тяжким зусиллям бив у твердь колики, які ледво його слухали.

— Не годен я нічого, нема вогню. Гей коники мої чупристі, куди ви побрикали? — Десь раптом дівалася, гинула крихта тепла, остання. Розгирив заляккі від холоду руки і кляв.

— Та під це лиш динаміт підложи тай сам сідай на верх!

Прут був дуже тугий і він не міг ніяк закинути його поза другий колик. І змагалися, хто дужчий.

— Е, ти братку, не дивися на це, що я інвалід — я ще маю руку.. я ще тебе — оттак! — роздабарював сам зі собою Михайло і сварився трохи з упертим прutom.

— Помайбі, Михайле! Ге-ге ге — ранні робітники! — крикнув з дороги сусід.

— Ая, він уже мені добре поміг...

— Не нарікайте на Бога, Михайле! Що вам

за біда, ви ще й на кулі сіли би гайдука... Хе-хе-хе!... Василь Бичок газда середніх літ усміхався лукаво й потріскував весело батогом.

— Дякувать за раду, але ви сиділи в запічку тай волів пантрували, що вам тато лишив тай кулешу і сметанку заплітали й тепло вам було. Як би ви були хоть раз так сіли гайдука, як я на Пяві, то може би не тріскали так весело батогом.

— Е, мене не кликали тай я не йшов. Ніби я цьому винен? — скозувався Бичок.

— Тай і це правда. А кілько коровок ви дали з обори за це, аби сидіти в теплій хаті тай аби не чути, як свище біб?...

— А що кому до моїх коров? Як давав — то свої, бо я не з подертою пазухою тай не перевеслом мене підперезали.

— А кишки би тобі висотало, багачу, — а я до тебе йду муки просити, чи молока жебрати, що ти смієшся з мого каліцтва, якому я нічого не повинен?... Та я кров за тебе дав, злодію, а ти мені кажеш на кулях танцювати!? Ой коби тобі багачу хоч на одну добу сліпаки повилізали та ноги покрутило, аби ти знав, що щз і другі є на світі, не лиш ти самий!

Михайло викидав із себе тяжкий гнів і слова його летіли на дорогу з гаркотом, як шпаркі картачі вояцькі, але Бичок задріботів ногами, вдарив по плеканих кінських стегнах і побіг за возом, що лоскотів грімко на залізних снастях, наладований грубсю бучиною.

— Ади, багач, як розперезався — але інвалідові ніхто не допоможе, ані плюне в той бік!

Стояв випрямлений і довго глядів услід за Бичком, але, хоча й чув лоскіт залізних снастей, то перед його очами тільки майоріла невиразна пляма... Стояв німий, без руху, як той, що невідомо відки, дістав скажений удар по лиці, або твердого стусана у груди, напроти самого серця.

Йому не стало віддиху й думки. Тільки червоною плахтою розстелилася перед його душою пекуча зневага. З мертвої челюсти ока поплила гірка вода... Аж тепер відчув він якусь нову, незнану досі свідомість, що уставала під порогом серця. Це була догробна самота, інвалідське сирітство.

Утирав кулаком уперту сльозу, що вже не переставала капати й безкровним лицем глядів на далекі верхи, що блестіли в мутну поржавілу сталь. На гострому гребені Карматури лежав білий чистий сніг, що переходив у легкий фіолет. Йому хотілося злинути поза той суворий гребінь і полетіти, дінутися зі світа, як перед соняшним промінням густа ранішня мряка. Куди втікти од людей і їдконого насміху! Чим він був колись — а чим тепер... Пропали сили — пропала честь. Ошкалок він — без очей і без ноги. І він нагадував собі, як радо рубав гаджугу із сухим верхом, щоби другій зеленій, здоровій не заважала. Хиба він кращий? Хиба признає хто дотеперішні муки його життя!... Хиба скаже, що це був чоловік? От нехай він тут у пропасть кинеться — хиба зажуриться хто? Тільки наруга, тільки сміх людський...

— Непотріб! — голосна думка вороном кракнула.

— Непотріб, непотріб! — стоголосно застогло кругом. Михайло підняв раптом пригаслий зір до неба, вхопився обома руками за вижовклий пукластий лоб і заревів, як поранений звір.

Щось урізалось нагло в мозок сталевою довгою швайкою і в оці запекло страшним, пекольним вогнем. Загреміло в ухах, зажорнало зубами, усім тілом сіпнули смертельні судороги й він, загойдавшись, повалився на купу сухого ріща. Йому здавалося, що погасло вже і друге око і крізь обі ями очей поплили річки килячого олова... Десь під землею билось останніми силами його серце й душа линула кудись у безмежжа, крізь мовчущу тишу глибоку.

Лісом летіла луна сокир...

Вечоріло. * * *

З кичер дув студений вітер, загортався в зелену фою, сіпав уперто віттям, свистав дико на ігластих верхах і гойдав на всі боки стрункими панвами, аж скрипіли з болю. Забурилося мартове небо — хмари сіпнули твердими крупами й мертвий холод приляг до землі.

Михайло прокинувся. Піднявся на деревляну ногу й тяжкий зик болю вирвався з його грудей. Він нічого не бачив.

— Гей, рятуйте!... Я живий у гріб,... Сонце!... Сонце — де ти?... Тільки кров — а світла нема... Я вже спіну — гей!... кричав і махав руками, застиглими від холоду.

Остання радість життя пропала на віки... Пальці залякли, ізтерпли долоні, голі груди випнялися з пазухи, як почорніла надгробна плита.

Вертав у село.

Деревлянка цокала по корінню й по кремях і він шпотався. Приставав коло грубих букових пнів, піднімав лице, як чорну скибу до неба, плакав і просив світла, крихітку світла — як каня дощу.

— Боже, тату!... Одну золоту ниточку урви від свого сонця і дай у мої очі! Най на хліб зароблю, най виджу весноньку, моє поле зелене, най виджу як розсипається згардами вода студена... Боже, тату, ти видиш — а я — припадав лицем до слизької студеної кори.

— Я вже сліпну, Ганусю, сліпну. Коби ти пришла тай свому інвалідові показала дорогу до хати. Але... де-ж ти?... Укрилася потемком тай не видиш мене, зазулько. А з мене все облетіло й багачі на сміх підоймають.

Вітер метав перегореним листом і студив олово в кістках.

— Коби так за руку, як того дівкака, тай ід хаті привела, коровку подоїла, вечерю зварила. Ой бо-ж то в хаті нашій темно і студено!

Таки розтирав повіку, силував око, аби дивилося, але змагався лиш гострий біль. Із темних криниць били солоні води і спливали ледом по шкірі. Нічого вже не бачив, тільки якісь невиразні тіні гойдалися над його головою. Приставав і шукав дороги.

— Тепер уже лиш торба жебрацька! — гадка, як блискавка.

— Ні, ні-і-і! — закричало в душі стоголосами і той крик розростався в бурю.

— Ой, що то — то вже ні! Ой ні, брїи! —
він напружив усі сили і вдарив костуром до пня.
Виходив з ліса.

Над селом запахли вечірні дими. Потягнуло
посмаком теплої вечері... Йому стало млісно. Здри-
гнувся. Так іздрігається кінь, що вертається з оран-
ки до господарського жолоба. Він чує вже здале-
ка м'яжке стеливо і в жолобі обрік — тоді ірже
з радощів.

— І чоловік також. Хоче до когось пристати,
нагріти душу. Але коневі краще! — махнув ру-
кою, відганяючи думку, як уперту муху.

* * *

— Га, ти тут, небоже!...

Наткнувся на залізний ключ за поясом. Йому
здавалося, що то не ключ від хати, а довгий гак,
яким виловлюють ізпід льоду трупа.

Але вони оба знаються. Гай-гай! Колись
він любив його. Ще як жила небіжка Гануся...
Бувало в сінокоси збиралися йти на свій Грегїт,
то цей ключ лишали під грубим вїбляком, у куті
подвір'я. Це було умовлене місце, про яке ніхто
не знав, тільки вони обоє.

Думки полетіли в минуле...

Ось... ніби він кінчить класти останню копичку
сіна. А сіно таке зелене, зелене... Пахне дике зілля,
чабрїй лоскоче в ніздрях. Копички на полі — як
дівки на музиках. Такі пишні струнки, запашні.
Сонце тікає за Ротунду тай обливає їх сухозоло-
том, від споду до вінка. Довгі тендітні тіні про-
стяглися по свіжому покосі. Грають на скрипках
пільні коники — від Клифи до Микулека плине

срібло сопілки і зливається десь на Лебедині в озеро...

Понад смерековими борами колує дико птах. Крила — як струни: колесом, колесом — і зникає, ген... за фудульним чолом Карматури...

— Миха-а-ай-ле! — гойдається луна від верха до верха: це так радість у душі його... Він так любить свою роботу. Він цілував би кожную стебелину, кожний листочок на ліщині, що вироста на його межі... Крадькома дивиться на свою молоду жінку, що тягне так по покосі граблями, якби писанку писала. Він чує, як щастя розхилило крила, підносить голову до золотої синяви й усміхається.

— Держи, Ганусько! — подає їй ліскові однолітки, сплітає півзіння й обое кладуть на копичку. Ухопив вили й підкопичує споди, підпирає підпірками.

— Ти йди, небого, до хати, бо я буду нині спати тут, межі цими копичками. Вони пращалися усмішкою, як сонце з місяцем на добраніч.

Опісля сідав, витягав ізпід сіна останки хліба й їв його, як олень молоду брєсть. А хліб був запашний на все поле, мішався з подихами покосів і був ситний, як Ганусине слово.

І з розкішшу дивився, як повагом ішла його жінка тою стежкою, що прилягала до обочі, як бинда... як під захід сонця червоніла на її голові хустка й мигали рукави білим квіттям. Ще раз... ще раз і Ганусю вгортав у себе зелений ліс...

— Було добро, а тепер кольки в ребро! Краще було би, якби був там, під італійським камінням погіб... Тепер іди в пусту гражду, гей під

лід. Чухай облупані стіни, шпотайся калікою на порозі, бий головою до одвірка й хирій у тім кременалі, що собі колись на рай будував. Хто-ж тебе, каліцуне, шануватиме!...

— Гей, але я не витягну руки по жебри, не сяду під телеграф — хоть най гріб!...

Нипав вуличкою до подвірря — від верби до верби.

— Коби не сліпий — майстрував би тай спав би у гиблівках. Але, очі... очі — бодай ви були ранше на росу скапали, поки сонце уздріли!

Гірка соровиця плила з темних нор і гризла.

Просунувся крізь поломлені ворота, сів на приспу під хатою і слухав, чи не заговорить пуста. Але там було глухо, як у гробі. Довкола подвірря держався попід пахи надгнилий тин і сміявся з інваліда, аж до землі хилився. Лише в куті лежав старий буковий вібляк, як труп серед побоевища, що затиснув вилиці і сховав у собі всі тайни.

Михайло не бачив його, але знав, що там лежить та стара памятка, непотрібна нікому, так як він світові непотрібний.

Підвівся на милиці — якби йшов до мамі на руки. Поштигулькав туди і впав на збутвілий ковбан. Обнімав його, як свого товариша і прикипав до нього усім болем самоти сліпої.

— Мовчиш — а коло тебе. Ганусині сліди... Та хоть ти до мене обізвися — хоть ти один, свідку мій давний!

Сіпнули грудьми розпечені посторонки й за-

трясли ними, як трясє розшайтана буря кучерями придорожньої верби...

* * *

Подерті клапті хмар летіли кудись поквапно. Місяць перескакував з одної на другу. Вітер, як шибеник, термосив голими садами, гримав ворітьми, підривав дахи, стрипішив солому і з шумом тікав у верхи. Ніч дихнула на землю морозом. Серед села скавулили пси.

Михайло совпав і кричав на подвіррі.

— Ге-ге! Я знаю, що ви дивитеся на мене, як голонні пси. Але чому у вас нема світла? Ну, чому, я вас питаю! — він погрозив кулаком у сторону вікон.

Його розпатлана голова гойдалася над плічми, мов розтермосаний острішок. Від неї падала на землю тінь і танцювала під його ногами.

— Най виють пси, най ціле село стечеся!... Я вам усім не дамся. Я тут господар! Чуєте? Кожна тріска тут мою руку знає... Мой, багачі, ви в подушках тепер спите тай черева до подолків грієте... Мо-ой, чуеш?!...

Вітер заперся грудьми об тин і перевернув його з лоскотом на землю. В шопі вискочили дверці, з даха полетіли ошкалки дряниць.

— Бий, бий, най не лізуть по мою працю!... Михайло реготався і кричав під вітер, а вітер хав у полу його крик і розсипав над селом, що спало першим твердим сном.

— Гей, я ще буду ходити по козацьки! От так, так, Михайле!... Ти, кинь до дїтька той костур — тобі-ж треба просто ходити! Дістав цісарську ногу на ременях, як Бог приказав.

— Ану, голова вгору, груди вперед —
 Мар-р-р-ш! Та-ак! Так!.. О!... Хе-хе-хе... Рр-раз!...
 Два! Анс — цвай!... Держи крок, штрикуй ногу!...
 Раз-два! Раз...

Рахував кроки й підскакував, як веретено на
 нитці...

— Ге, ге, ге!... І танцювати забув!... А ще раз
 — а прмсів!... Що, не можеш? Брешеш! А ти вже
 забув, як вимахував дівками?... Ану, цимбалістий,
 тисни, небоже, ліпше! Ану вгору струни!...

Ой легенька коломийка,
 Легенька, легенька —
 Одна люба, друга мила,
 Трета солоденька...

Співав, прицмокував і плескав у долоні.

— Ой у мене ще є сила, є путерія, брњи. Ди-
 виться, сучі діти, я не є ніякий інвалід! Що гада-
 еш один з другим, що я роботи боюся?... Не бій-
 тесь, я за жебраним хлібом не піду. Го-го! В ме-
 не руки з заліза... Я ще всім бичкам роги обіблю,
 хребти покручу й вони не будуть на сонце гавкати
 і плювати на мою кров!...

Зайшовся сухим глибоким кашлем, у грудях
 заклекотіло, якби у пекло ворота відчинялись.

— Ти на мою честь не плюй, зло-одію, бо...
 бо ти не знаєш... як... як то болить, коли рубають
 ногу і... і як з ока витягають кусні заліза — ой,
 не зна-аєш!...

Підняв до місяця більма й замовк. Силував-
 ся, щось нагадати, але поганий сміх засіпав грудьми.

— Ге-ге-ге!... Брешеш, брешеш — усі ви зло-
 дії брешете. Я ще виджу добре. Ти собі не ду-

май, що Михайло сліпий, як розбита ліхтарня. Мой, я ще виджу!...

Дранка зсунулася з плечей, обдерті по лікті рукави телпалися на кістках, як на тиках опуд.

— А ти, Ганусько, не стій дурно на порозі. Я з роботи прийшов, я твій робітник — ти мене до хати пусти!

Нипав руками за защіпку... Відчинив двері. За ними зіхнула до місяця пліснява пустка. Полупані стіни чорніли латками, як вікові торби жебрацькі.

— Ти не втікай від мене, жінко моя! Ади, які стіни, коби ти їх побілила. Ходи, ходи із сіней до хати — може й ти мене вже не хочеш?... Отут сідай на цю лаву, бо ти любила все тут сидіти.

Дихав важко й тягнув без сили по сінях задубілу ногу, спираючися руками до стіни.

— Сідай, Ганусько, а я тобі послужу, бо ти в мене того годна, бо ти моя жінка. Та не смійся, що навіть світла нема, бо нащо мені світла, аби їх видіти. Я нікого не хочу, лиш тебе. Жди, жди — я вже тебе від себе не пущу, любко моя! Я... я тобі все життя... під... під ноги...

Перевалився через поріг, упав на купу соломи. Простягав руки і благав гугнявим голосом.

— Не йди, не йди від мене! Не слухай людей, що я сліпецун і кривуля. Я виджу, виджу тебе — а більше нікого не хочу.

Напружив усі сили, щоби встати на ногу.

— Ти змерзла, я знаю. Але жди, жди хвильку. Там... я... зараз... у миснику... зараз, Ганусько,

зараз... Я тебе загірю. Лиш не кривися на мене, лиш не гнівайся, бо лиш ти одна, лиш ти...

Добув із полиці сірник і черкав корявими руками, як не своїми.

— Так... так... а тепер буде тепленько. Але ти ходи до мене, сідай тут, а я тобі буду казати... буду...

Груди зіхнули лютими спазмами.

Гахнув по хаті вітер і студеними крильми загірив у соломі дрібну-маленьку чічку. Солома засичіла. Їдкий дим підняв космату голову...

— — — — —
Серед півночі захлипав дзвін і розсипав тривогу. Над селом зацвіла червона косиця.

І росла... росла... росла...

Місяшної ночі.

Марічка вбігла до хати з пластком сіна. Сіно запахло, як літо на полі й вона розтрясала його борзенько на стіл рівною верствою. Потім виняла зі скрині білу, як сніги, скатерть і накрила під божі дари.

У кутах залягали вже тендітні сутінки. Вікна виглядали, як у снігу дучки. На шибках дихали парію грубі, волохаті косиці.

Мала Юстинка поплакувала голосно й переставала, якби надумувалася, чи плакати даліше, чи буде вже досить.

— Не плач, Юстинко, — казала баба — ади, зараз будемо світити воскову свічокку тай до вечері сідати. Най лиш ангіль крилом по небі махне тай першу зірничку збудить. То від неї й наша свічокка загориться тай буде в хаті ясно й весело. Будемо вечеряти тай тобі дамо медку солоденького.

— Солоденького? — питала задумана Юстинка.

— Ая, доньцю, від бжілок, що тато брав у літі. Лиш ти не плач, бо ангіль зірнички не засвітить і буде темно тай сумно.

Юстинка слухала, як бабині слова її по личку гладили. Вона вже чула запах солоденького

меду й ангіль уже розпускав десь білі крила. Вона задумалася, обтерла очі і втихла.

На дворі тужіла заморозь. Димом накрилися гори, ховалися в серпанку ліси на щовбах і кругом наставала тиша. Тільки десь шахкотіла поспішно січкаря або поскрипував журавель, то поцокували зарінками кінські копита по ожеледі.

В снігах задудоніло. То Юрко втягнув свої гринджоли і вбіг до хати засніжений і червоний, як галунка.

— Ей, Юрію, бійся Бога, де ти лазиш, — сварилася з уником баба. Люде вже повбирані за стіл сідають, а цей по горбах із гринджолами. Та дивися, який ти красний! Іди, йди — мама дасть тобі біленьку сорочку. Тай лице вмий і не будь, такий, як коминар.

Юрко нащурив вуха, як той коник, якого хотять зловити й наставляють йому долі дном перевернений капелюх. Він знав, що його ждуть тяжкі хвили, що треба буде перебути вогневу пробу терпеливості, коли мама буде його миги й чекати. Але скоро забув про всі небезпеки, присунувся до стола, вхопив з миски грудку цукру й пострибав до вацькира.

— А ти, діду, також такий натуристий, як твій унука. Пішов би й ти скосити стерню на борді тай перебраться!

Старий Токарюк поставив у кут сніп ярї пшениці тай узяв ізпід образів пошрамоване зеркало. поострив броч із коси і скоро зробився на десять літ молодшим.

— Ну, а тепер, Гафійко, я ще тобі дідо, ци козак? — жартував, утираючи брич.

Василиха подивилася крадьком, її лице гей-би проясніло й вона схилила голову під комин... Щось блиснуло в думках, як на снігу лелітка в ясний зимовий день. Десь ніби з'явився румяний парубок, із чорними очима, в капелюсі із трясанками й павами і з кучерями, як гай...

— Ба!... зітхнула глибоко.

Юрчик уже бігав, легкий, як мотиль і мама гладила його по русявій гриві.

— А де-ж Іван? — питала Марічка.

— Пшов давно до читальні тай ще нема — казала молода Іваниха. Але Іван на цих словах увійшов до хати.

— А чого хочете від Івана? — звернувся смішком до жінки.

— Та вже відай було би ліпше, якби ти, не-боже, цілком перенісся до тої читальні тай там сидів. Всі лиш тебе знають. Хто побіжить? — Іван, Хто зробить і це і друге? — Іван! Хто куди — Іван! Добре, що хоть дома ночуєш.

— Та ви, мамо, не сваріться, бо якби не Іван — то і дров не було би тай не було би й вечері. На те вже є Іван, аби був крам. Але я ще дожену вас усіх, бо Іван не лише робити, але й їсти любить.

В печі палала ватра. Великий горнець із кутею розперся під челюстями, як вийт і бурмотів, пихкаючи гордо стусанами пари, прямо в комин.

Відтак Марічка сказала, що вже на небі перша зірниця зявилася тай місяць.

На столі стояли вже рядком усякі страви й на середині поміж ними заморгала свічка тай ніби всім казала: ану-ко, ходіть!

І Токарюкова родина засіла за стіл.

Старий перехрестився твердо, вдарив себе у груди і сказав голосно оченаш, а потім говорив далі:

— Вінчую вас усіх цим різдвом і цим вечером — тебе Гафіє, моя газдине пишна, як що року, так і тепер і вас, діти, усіх і вас, мої унуки, посполу. Дай, Боже, мир кожній хаті й нашим вікнам і порогам нашим. І дай, Боже, мир на цілу нашу стражденну Україну. Як Христос нині приходить, то так най прийде нова любá межи братами й межи сестрами й помежи всіми нами.

І тебе, мій сину, Петрику, кличемо до себе, що ти до нас ще нині з далекого міста не можеш прибути, бо у других родичів вечеряєш. Просимо до нас уже завтра прибути, аби ми з тебе і з невісточки, твоєї пані, радість мали.

І тебе прикликаємо наш найстарший сину, Николаю, що не сідаєш із нами до цеї вечері рокової. Всі ми тебе споминаємо, що ти тепер лежиш на далекій Україні за ключем — Збручем, уже десятый рочок — що ми ані твого гробу, ані хреста не видимо, що лиш у білих книжках золотом імя твоє написали, аби тебе всі навіки знали, як ти кров свою за нашу землю дав. Прийди під наше вікно — ми тебе приймаємо і як дорогого гостя витаємо!...

То з Маріччиних очей упали крапн.істі дощі на повісняні рукави, а старому Василеві заломився шерень у горлі.

Тихо було в хаті, як усі вечеряли — а зі стіни над покуттям дивився на них із рямців Николка — у стрілецькій шапці-мазепинці із крісом на „спочинь!“...

Між мамою а Йваном було вільно й на столі була кутя для Николки і для Петра, аби вони знали, що тут їхнє родове місце й ніхто про них не забув: ані тато, ані мама, ані братчик, ані сестричка.

То замість найстаршого й середущого вінчував і дякував Іван — і всі при столі колядували.

На небі горіла баня від срібла і кришталю. Місяць вечеряв із зорями, молодшим плаєм грали золоті сурми.

* * *

Другої днини роїлося в Токарюковій хаті.

Сходилися вуйки й вуйни — цілий рід працював, аби видітися й набутися.

Селом збиралися вже читальники й попід вікна гомоніла коляда.

— Ану-ко, куме Миха', ану-ко!—припрошувала Василюха, але була сумна. Вона все гляділа в вікно й наслухувала, чи не дзвонять дзвіночки на кінських шиях, чи не їде з міста Петро.

Діти вганяли свавільно по хаті, як райські птахи, раді що деді стали такі говірки тай веселі. Гомін чоловічих басів злітав попід сволюки, деколи стрясала хатою буря грімкого реготу, а крізь цю гущу промережувалися тонко шовкові голоси

жінок. Усе сплелось в один буйний тон безжурний забуття.

Василиха розповідала молодицям про Петра, що недавно оженився десь у місті, далеко, що вона хотіла-би видіти свою другу невісточку.

— Бо адіт, на весілля ми не були, бо де-ж ми старі годні світами розбиватися. З останнього дрібняка стягалися на ті школи. Та якось, боле, покінчив їх, але прийшла війна. Ранений був, Україні служив, так як Николка тай Іван. Усі три — як соколи. Банно було без них!... Тай потому один за одним вертали роками з криміналів тай ізза дровів. Лиш Николка... і заплакала Василиха.

— Гості!... Гості!... — сплеснула в долоні Марічка.

Старі схопилися, якби їм молодість вертала. Вуйки гречно повставали, у хаті втихло.

Весілий рослий Петро, як розкішний явір, станув на порозі.

— Щастя, здоровля! Миром радуватися!

Приходжу до вас, тату і до вас, мамо, в гості тай невісточку вам веду. Ци приймете нас?

— Ой, діти, утіхо наша! Ластівочко моя, на руки бих узяла, у пазуху сховала!—голубила й цілувала Василиха свою нову невістку. Василь держав кріпко у старих раменах сина — сміявся і плакав.

— Діти... діти... діти! — проказував і більше не міг.

*

*

*

До пізної ночі гомоніла й розливалася щира бесіда — як весняні потоки. Мама пестив до ло-

на пригортали, якби хотіли свою веселість їм на віки в молоденькі кістки перелляти.

Гладили їм чупри тай чола цілували. А білі мотилі крильми вигравали й мами їм дивувалися, які вони пишні, якби їх ніколи не виділи, якби їм ще не придивилися.

Так роззолотіли й розспівалися старі й молоді, що чули як серце в них дзвіночками по полонині грає і рід великий — якби одну душу мав, що однако чує й однако тремтить від утіхи. Так нераз тремтять літнього ранку листки на яворі, коли їх пестить червоне сонце й вітер розчісує. Так нераз грає золотом ріка, ранком із гір гуляючи. Так веселився й молоднів Токарюків рід.

Тай пригадалися старі колядки: про гору круту й шовкову траву, про стрільців — красних молодців, що ішли на пошукання, на погуляння у світ далекий, у град — Цареград...

І дивувалися старі, що стара колядка їм усю молодість вертає.

То Іван тай Петро стали співати стрілецьку колядку на старий лад — про бідну вдову й її трох синів:

Що на Підгіррі — там сніги білі,
Як ті Христові шати, —
Сидить у хаті да при вечері
Сумна стрілецька мати.

Ой, сидить сама — нікого нема. Мороз... на вікнах квіти.

Три слези впали на шовк зелений...

Трох синів мала — соколів красних...

Та впав Іванчик там на Маківці,

Та впав Васильчик на Буковині,
 Та впав Богданчик попід Києвом...
 Гей, під Києвом в тяжкій тривозі —
 Тай розійшлися на три дорозі...

І сниться вдові, що сини її ходять по дворі...
 що сини її здалека прибули і неньці рідній попід
 вікнами колядувати стали.

Колядували тай вінчували: щоби у смутку
 не хилилася, щоби за ними не журилася... що дов-
 гі літа літа хрести схилили, що під снігами лежать
 могили, що Україна вся засмучена — на штири
 межі вся розколена.

— „Ой не смутися, рідная мати,
 Будемо межі ті розсувати.
 Будемо в лісі порубаному,
 Будемо в хмарах кликати грому!

Прийде з вітрами сім сот молодців,
 Сім сот, сім тисяч молодих хлопців
 Тай усідлають коні сивії —
 Самі сивії, не вїждженії:

Пустять стрілочки, як дрібен дощик
 З гармат ударять в московський город —
 Тай злучать гори із долинами
 Тай піде слава наша світами.

Заорють землю золотим плугом
 З кривці-косиці зеленим лугом —
 Вгору піднімуть яру калину
 Тай розвеселять всю Україну!...
 ...Дай, Боже!“

Гей, встала мати да від вечері, синам-соколам

втворила двері. Стали молодці в хату входити, стали дарунки мамі зносити.

На білу скатерть покладали, мамині руки цілували:

Поклав Іванчик меч блискучий —
 Поклав Васильчик пшеничне зерно —
 Поклав Богданчик цвіт калини...

Та стала мати синів хвалити, за стіл просити — всіх на покуття. Але ж майнули вітрове з бору, впала зірничка середо двору —

Заржали в північ стрілецькі коні —
 Скрикнула мати з болю в просонні —
 Схопила голов у долоні...

* * *

І пішла бесіда за Україну.

І просили вуйки тай вуйни, аби Петро їм розповідав, як то було колись на тій Україні, бо то вже десять років минуло, як потреба велика була — то най би молоді від старших чули тай собі у пам'ять запрятували.

— Гей, гей! — нагадував старий Токарюк і свої давні військові часи.

— Як собі нагадаю, які то хлопці були!... Хоть нераз руки примерзали до рушниці, але кров молода була. Але що то — то було все чуже, нерідне — а Україна мала все своє, не тюкали на тебе, як на дурного — своя коменда була... Я який старий — а був би йшов, але ноги вже не мої. А що ж — якби були всі ішли, якби порядок дали... Кажі, сину, най не забувають!...

Тай Петро розповідав, як за Збруч — річку відходили, Київ святий боронити, братам помагати...

Марічка була сумна. Нагадувала собі, як то Николка відходив за стрільцями, як горіли хати, ревіла худоба і стогнали канони. Тоді прибіг він задиханий до хати, цілував мамині руки, а її вхопив, підніс і вгорі держав, як ту бриндушку за капелюхом. І вона, тоді ще маленька, сміялася крізь сльози, бо побачила в Николки глибоку яму над правим оком, зашрамовану і стягнену, якби там за-налося друге око й тямить той посинілий пруг на лівому лиці.

— А це що? — питала.

— То мене така птаха дзьобнула! — казав усміхнений.

— Яка птаха?

— Тут сорока, а тут ворона! — показував пальцем.

Від тої хвилі не любить вона цих птахів.

— Бог би вас побив люті, чорні птахи!

А потому прийшла сумна вістка, що вона братчика Николки вже більше не буде видіти...

— Хто не був на Україні, той і не знатиме ніколи, — говорив Петро — які були муки й кілько цвіту пишного впало за Україну... бо якби знав, то не було би в нас так багато зради.

Вуйки дивилися блесками зіниць на Петрове чоло й хапали в душу його сло, а, як ріля яре зерно.

— Зле кому — га: то через ту Україну! Згинув хто — кленуть Україну. Забрали коні—Україна боком лізе! Так якби та Україна була хто инший — а не ми самі! А як чужі сотками літ бра-

ли в нас наше майно й життя — то нічо! А як Мадяре вішали — то нічо. А як на Італії, Сербії, Альбанії, Ромунії мільйони нас полягли за чужі справи — то нічо!... За всіх можна конати і гнити — тільки не за себе! Таке в нас погане право. Не любимо ми себе...

Відтак просили Петра, аби сказав, як то їх Николка за Україну вмер... І Петро говорив — а цілий рід притаївся за столом і слухав.

— Ми билися тоді з царським генералом Денікином. Николка був у сотні. Не було харчів, одіж на нас уже розлізлася, все було голе й босе. Таке нещасне було сіре брацтво, як ті птахи, що, летючи, без сил у море падуть.

— Була чорна, погана ніч. Наша розстрільна прорідилася, довга боротьба виссала всі сили, нових людей не прибувало. Ніхто не дбав про це — не знаю чому. Болото проїло душу. Приходила зима. Хто не знає, які настрої викликає густе осіннє болото, коли на нього паде перший мокрий сніг! Не було зміни. Бунтувалася душа, комусь посилалося тисячі проклонів, не було пощади — але вкінці питалася сама думка — кому йдуть ті проклони! Що значить проклин стихії, коли чоловік, як порошина проти неї? Де шукати винувників, що принесли розгром, хоробу, пошесть голод і розпуку? Затискай руки, кусай кулаки свої, або тут, серед цієї невмолимої ночі, на розмоклому чорноземі стріль собі в голову... Ех, чи хто зуміє відчутти всемогучість безсилля, що змінює людину в нужденного червяка, який вертиться перстнями під чоботом? Там ішла політика й боротьба о владу

— а тут косила сірих всемогуча смерть і хихотався студений північний вітер... і безголовя... До фронту приходили дикі суперечні вісти про сварню й ненависть... Боже!... Чорна, чорна дорога вставала перед нами!...—Я не знаю, котру ніч уже не спав, тижнями не було рубця сухого... Мені здавалося, що все кругом розпливається в болоті, спомини по недавніх наших побідах, по здобутій славі вялили мозок і розпинали серце. У грудях розхилила пащу страшна, немилосерна пропасть...

— І тої ночі почув я таку втому, що не мав сили голосу добути. Я чув тільки, як життя кудись дівалося, в очах розпливалися якісь мряки, дріжали коліна і спирало віддих. У пульсах загуляла кров, мене обкинуло палючим жаром і я впав без сили і свідомости. В голові шуміли лотоки, били дзвони.

— Кудись летів я, тріщали кулемети, свистали кулі й наступала кавалерія, ішла як вихор. Хтось кричить, розриваються гарматні стрільня і клекотить, клекотить.

— Хлопці, товариші, рятуйте!

— Я бачу, як утікає Николка а за ним на конях московські вершники.

— Сотня вперед!... Ніби вже ясний день — я не знаю коли. Летить зі своєю четою десятник Керничка на поміч. Піт із мене леться, серце дуднить, як міст під кінськими копитами... Чую крик Николки. Він ускочив до якоїсь стодоли й москалі обступили його зі всіх сторін. Я натягаю останки сил — горить стодола...

— Раптом звалився на мене якийсь тягар. Щось тепле, слизьке поплило по моєму лиці. Тя-

гар ваготів, а під ним (я чув так виразно) устрявав у моє тіло холодний замок кріса й давив болючо. Я хотів устати і скинути тягар, але якась одурлива неміч звязала руки й ноги. По хвилі почув я, що тягар самий ізсунувся з мене, але я не тямив, де я. Тоді почув передсмертне хрипіння. Я повів довкола себе руками.

— Хто це ?

— Я почув ще раз останній протяжній стогін і стало тихо. І все кудись поділося, зіслизло з моєї пам'яті. Хтось піднімав мене, кудись котився я коміть головою. Підо мною оберталися страшні колеса, скреготали й гарчали, як пси. А Николка десь кликав, кликав, кликав, бо гребінь стодоли присіли когути й піяли на всі світи, крізь чорні стовбурі димів. Але сталеві колеса летіли полем, а за ними товклася по землі моя голова, крізь мозок пролітала згарь спаленої жужелиці. Я розпливався, як дим... і мені здавалося, що я сам — маленька іскра за вітром... Лечу, лечу й більш нічого. Така мала, маленька іскорка, що впаде на землю і згасне...

* * *

— Но, но — пане поручнику, таки будете жити, наперекір цілому світові! — кричав з утіхи десятник Керничка. Витав мене й радувався, якби я з другого світа вернувся.

— Де я?

— Вороновиці, коло Немирова.

У вікнах ліс. Я став приходити до пам'яті.

— Що там, чому такий сумний ліс?

— Зима, пане поручнику, погана зима. Трищить мороз на щедрий вечір. .

Я ледво міг повернути головою...

На чоренній підлозі, серед слизької спузи лежали тіні людей — без чобіт, без сорочки, лежали під перегнилими шинелями без їжі, без опіки а поміж ними трупи.

І я втішився, що до життя вертаюся...

Але щось дивне мучило мою заниклу память. Хвилями опускала вона мене зовсім і мені здавалося, що я пливу без спротиву на дні човна по лінійній мертвій течії. Під повіками грають вогневі мережки, гарячим потоком розливаються. Найменший шорох дуднить у вухах, як сальва крісова. А далі дзвони й коліри... І знову крик і Денікинці і червоні когути на стодолі... а він усе кличе: рятуй!... Полумя під небо грає, точиться червона піна хмар, а під ними море іскор...

— Я йду! Я йду-у, Нико о!...

— Десятник Керничка піднімав мене з помосту на нужденну причу...

— Керничка, пустіть!... бо —

— Ей, пане поручнику, що ви робите! Будьте трохи спокійні... вам шкодить, та-ж ви цілком собі губу перекусили.

— Де мій... де він... Ви втекли, Денікінці... він згорів!...

— Хто згорів? Я не розумію.

— Керничка, я... вас ублю, повішу!.. Де мій брат?!

— Пане поручнику, голшшу слухняно, ваш брат Никола... погиб у наступі.

— Погиб... згорів у тій... сто-долі...

— Ні, він не згорів...

— Керничка, кажіть, де мій брат, приказую!

— Пане поручнику, голошу слухняно, що по наступі ми найшли вас обох разом. Ви лежали привалені трупом вашого брата Николи. Він мав прострілену голову, оба ви лежали облиті його кровю. Так ми найшли обох вас рано по наступі. Його ми прикрили землею таки там, а ви, пане поручнику, були в горячці... Ми привезли вас на возі сюди...

— Николко, брате мій —

На стіні загойдався портрет Николки і впав на землю.

Скрикнула Марічка.

Увесь рід закамянів серед мертвої тиші.

Під вікном заскрипів сніг.

Щось брязнуло й на замерзлій шибі, під білесаїво місяця, мигнула тінь у шапці-мазепинці...

— — — — —
Василиха прилякла на коліна, підняла образ і припала до нього сухими тремтючими губами.

ПОРЯДОК:

1. На чорній дорозі.
  2. Короп.
  3. Із нетрів ночі.
  4. За парубоцьку славу.
  5. По Землі.
  6. Очі.
  7. Поворот.
  8. Терни.
  9. Хам.
  10. Одна хвилинка.
  11. На Греготі.
  12. Місяшної ночі.
-

